

P O L İ S A K A D E M İ Y A S I

KAFEDRA: «İctimai elmlər»

FƏNN: «Azərbaycan tarixi»

FAKÜLTƏ: Əyani

MÜHAZİRƏ

MÖVZU: №9/2 «AZƏRBAYCAN XVIII ƏSRDƏ»

Vaxt-2 saat

Tərtib etdilər: «İctimai elmlər»
kafedrasının baş
müəllimi, polis leytenantı

Rəşad Qasimov

«İctimai elmlər»
kafedrasının müəllimi,
polis baş leytenantı

Rəhim Məcnunov

Mühazirə kafedranın iclasında müzakirə edilib və bəyənilib.
Protokol № _____ “ _____ ” _____ 2013-cü il

BAKİ 2013

MÖVZU № 9/2 «AZƏRBAYCAN XVIII ƏSRDƏ»

PLAN

GİRİŞ

- 1. Azərbaycan xanlıqlarının yaranması.**
- 2. Azərbaycan xanlıqlarının qarşılıqlı münasibətləri və Azərbaycan torpaqlarının birləşdirilməsi uğrunda mübarizə.**
- 3. Azərbaycan xanlıqları XVIII əsrin sonunda.**

NƏTİCƏ:

Ə D Ə B İ Y Y A T:

1. Azərbaycan tarixi. Dərslik.(S. Əliyarlının red. ilə). Bakı, 1996, 2009 səh.460-569
2. Azərbaycan tarixi. Dərslik. I cild. Bakı,1994
3. Şükürov K. Azərbaycan tarixi. (Üç hissədə) I hissə. Bakı,2004
4. Azərbaycan tarixi, 7 cilddə. Bakı, 1998, 2007. III cild. səh.347-485
5. Bakıxanov A. Gülüstanı-İrəm. Bakı, 1990
6. Əliyev F. XVIII əsrin birinci yarısında Azərbaycanda ticarət. Bakı, 1964
7. Qarabağnamələr. I-II-III cildlər. Bakı, 2006,
8. Əliyev F. Əliyev M. Naxçıvan xanlığı. Bakı, 1996
9. Hüseynov Y. Qarabağnamələr Azərbaycan tarixini öyrənmək üçün mənbə kimi. Bakı, 2007
10. İrəvan xanlığı. Bakı,2010
11. İsmayıl M. Bağırova M. Şəki xanlığı. Bakı, 1997
12. Mustafayev T. XVIII yüzillik-XIX yüzilliyin əvvəllərində Osmanlı-Azərbaycan münasibətləri. Bakı,2002
13. Mustafayev T. Quba xanlığı. Bakı, 2005
14. Tahirzadə Ə. Nadir şah Əfşar. Bakı, 2005
15. Mahmudov Y. M., Mustafayev C. M. Şuşa - Pənahabad. Bakı, 2012.
16. Babazadə E. Gəncə xanlığının tarixindən : monoqrafiya. Bakı. 2012.
17. Mustafayeva N. Cənubi Azərbaycan xanlıqları. B., 1995.
18. Qasımov X. Orta əsrlərdə Azərbaycan mədəniyyəti : monoqrafiya. Bakı, 2008.
19. Hacıyev Q. Qarabağın maddi və mənəvi mədəniyyəti. Bakı, 2010.
20. Mahmudov Y. Qarabağ : real tarix, faktlar, sənədlər. Bakı, 2005.
21. Mahmudov Y. M, Şükürov K. K. Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər və diplomatiya tarixi (1639-1828): 4 cildə/; I cild: Dövlətlərarası müqavilələr və digər xarici siyasət aktları. Bakı, 2009
22. Balayev X. Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi təşəkkül tarixindən: XVI-XX əsrlər. Bakı, 2002

GİRİŞ

Azərbaycanın XVIII əsrin ikinci yarısındakı tarixi əslində müstəqil və yarımasılı dövlət qurumlarının - xanlıqların tarixindən ibarətdir. Həmin vaxt Azərbaycan ərazisində Qaradağ, Təbri, Marağa, Ərdəbil, Urmiya, Xoy, Maku, Sərab, Şəki, Qaradağ, Quba, Lənkəran, Naxçıvan, Bakı, Gəncə, Dərbənd, Şamaxı, İrəvan, həmçinin Kür ilə Araz çaylarının qovuşuğunda Cavad xanlığı və Kür çayının mənsəbində daha bir kiçik xanlıq - Salyan xanlığı mövcud idi.

Əgər onlardan bəzisi Nadir şah dövlətinin süqutundan sonra meydana gəlmişdisə, digərləri hələ Nadir şahın hökmranlığı dövründə onun əleyhinə mübarizə nəticəsində formalaşmağa başlamışdı. Xanlıqlar dövrü Azərbaycan tarixində feodal dağınıqlığı və şiddətli feodal ara çəkişmələri ilə səciyyələnir. Hakim feodallar - xanlar bir-biri ilə mübarizə apararaq ərazilərini genişləndirməyə, vergi verməyə qadir olan rəiyyətin sayını artırmağa can atırdılar. Hakim feodallar - xanlar bir-biri ilə mübarizə apararaq ərazilərini genişləndirməyə, vergi verməyə qadir olan rəiyyətin sayını artırmağa can atırdılar. Müəyyən bir həddən sonra bu, obyektiv surətdə Azərbaycan torpaqlarının birləşdirilməsi prosesinə çevrilirdi. Bu baxımdan urmiyalı Fətəli xan Əfşarın, şəkili Hacı Çələbi xanın, qarabağlı Pənahəli xanın təşəbbüsləri təqdirəlayiq olsa da, heç bir müsbət nəticə verməmişdir.

Digər tərəfdən Ağa Məhəmməd xanın Cənubi Qafqaza dağıdıcı yürüşündən sonra Rusiya cənub sərhədlərinin təhlükəsizliyini qorumaq və Xəzər dənizindəki hakim mövqeyini saxlamaq, məcburiyyəti qarşısında qaldı.

Azərbaycan xanlıqlarının yaranması, qarşılıqlı münasibətləri və Azərbaycan torpaqlarının birləşdirilməsi uğrunda mübarizələri, həmçinin xanlıqların XVIII əsrin sonunda mövcud olan vəziyyəti mövzunun aktuallığını təşkil edir.

Sual 1. Azərbaycan xanlıqlarının yaranması.

Azərbaycanın XVIII əsrin ikinci yarısındakı tarixi əslində müstəqil və yarımasılı dövlət qurumlarının - xanlıqların tarixindən ibarətdir. Azərbaycan ərazisində xanlıqlar başlıca olaraq İran hökmranlığı ilə mübarizədə yarandığından onların meydana gəlməsi ilə sosial-iqtisadi və siyasi şərtləri ümumi xarakter daşıyırdı. Lakin xanlıqların yaranması formaca bir-birindən fərqlənirdi.

Azərbaycan ərazisində ilk müstəqil xanlıqların yaranması XVIII əsrin 40-cı illərinə aiddir. Əgər onlardan bəzisi Nadir şah dövlətinin süqutundan sonra meydana gəlmişdisə, digərləri hələ Nadir şahın hökmranlığı dövründə onun əleyhinə mübarizə nəticəsində formalaşmağa başlamışdı. Xanlıqların bəzisi isə öz başlanğıcını hələ Səfəvilər dövlətinin tərkibində yarımmüstəqil inzibati varlıq kimi mövcud olduğu dövrdən götürür.

Qaradağ xanlığı Azərbaycanın cənubunda yerləşən zəif xanlıqlardan biri idi. Onun əsasını qoyan köçəri tayfalardan birinin müdrik başçısı olan Kazım xan (1748-1752) qonşu feodal hakimlərə münasibətdə ehtiyatlı siyasət yeridir, ölkənin daxili işlərini qaydaya salaraq, abadlıq işləri ilə məşğul olur, xanlığın mərkəzi Əhərdə müxtəlif ictimai binalar tikdirirdi. Qaradağ xanlığı 1782-ci ildə Xoy və Qarabağ xanlıqlarının birləşmiş qüvvələri tərəfindən işğal edildi. Bundan sonra Qaradağ xanlığı, demək olar ki, öz müstəqilliyini itirdi.

Təbriz xanlığının banisi Dünbuli tayfasının görkəmli nümayəndəsi Nəcəfqulu xan (1745-1780) olmuşdur. O, Təbrizdə urmiyalı Fətəli xan Əfşarın fəal yardımını ilə möhkəmlənmişdi. Buna görə də Təbriz xanlığı müəyyən vaxt ərzində Urmiya xanlığından asılı vəziyyətdə olmuşdu. Faktiki olaraq Nəcəfqulu xan Təbriz xanlığını Urmiya xanının naibi kimi idarə edirdi. Lakin 1763-cü ildə Fətəli xan Əfşar Kərim xan Zənd tərəfindən məğlub edildikdən sonra Təbriz xanlığı tam müstəqillik qazandı. Nəcəfqulu xanın gördüyü ilk tədbirlərdən biri öz hakimiyyətini möhkəmləndirmək üçün Təbrizin ətrafına qala divarları çəkdirmək oldu.

Marağa xanlığının əsasını Əliqulu xan Müqəddəm (1747-1750) qoymuşdur. Elə bir əhəmiyyət kəsb etməyən bu xanlıq Ağa Məhəmməd Qacar hakimiyyətə gələnə qədər müstəqil idi.

Ərdəbil xanlığının banisi Şahsevən tayfasının başçısı Nəzərəli xan (1747-1783) olmuşdur. Onun hakimiyyəti dövründə xanlıq inkişaf etmişdi. Nəzərəli xan nikah diplomatiyası vasitəsilə qarabağlı İbrahim xanla dostluq əlaqələri yaratmışdı və Lənkəran xanlığı ilə də mehriban qonşuluq münasibətində idi. İran hakimi Kərim xan Zənd Ərdəbil xanlığını ələ keçirmək üçün cidd-cəhd göstərirdi. Onun məsləhəti ilə Gilan hakimi Hidayət xan Ərdəbildən uzaqlarda olan Nəzərəli xanın üzərinə xaincəsinə basqın edib onu əsir görürdü və Ənzəliyə apardı. Lakin Kərim xanın ölümündən sonra (1779) ərdəbillilər Gilana hücum edib Nəzərəli xanı əsirlikdən qurtardılar.

Urmiya xanlığının başçısı Əfşarlar tayfasından olan Fətəli xan Əfşar (1747-1763) idi. Öz sərhədlərini genişləndirmək məqsədi güdən Fətəli xan müəyyən vaxt ərzində Cənubi Azərbaycanda xeyli ərazi tuta bilmişdi. Lakin 1763-cü ildə onun özü Kərim xan Zənd tərəfindən məğlub edildi. Bundan sonra Urmiya xanlığı özünün əvvəlki əhəmiyyətini itirdi.

Xoy xanlığının ilk hakimi Şahbaz xan (1747-1763) olmuşdur. O, Nadir şah dövründə Xoy vilayətinin hakimi olmuş Murtuzqulu xanın oğlu idi. Şah şübhələndiyinə görə, Murtuzqulu xanı qətlə yetirmiş, vilayətə onun oğlu Şahbaz xanı hakim təyin etmişdi. Nadir şahın ölümündən sonra o özünü Xoy xanlığının müstəqil hakimi elan etmişdi. Mülayim siyasət yeridən Şahbaz xan Fətəli xan Əfşarla dostluq münasibətləri saxlayırdı.

Maku xanlığının banisi Bayat tayfasının başçısı, Nadir şahın sərkərdələrindən biri Əhməd Sultan (1747-1778) idi. Şahın ölümündən sonra vətənə qayıdan Əhməd Sultan Makunu müstəqil xanlıq, özünü isə xanlığın hakimi elan etmişdi. Xanlığın paytaxtı iki tərəfdən dağlarla əhatə olunmuş Maku şəhəri idi. Maku xanlığı öz ətrafında 30 kəndi birləşdirirdi.

Sərab xanlığının əsası Şəqaqi tayfasının başçısı Əli xan (1747-1786) tərəfindən qoyulmuşdur. Nadir şahın ölümündən sonra paytaxtdakı qarışıqlıqdan istifadə edən Əli xan özünü həmtayfaları arasında xan elan etdi. O, Məhəmmədhəsən xan Qacarla mübarizədə öz müstəqilliyini qoruyub saxlasa da, Kərim xanın nominal hakimiyyətini qəbul etməyə məcbur olmuşdu. Lakin onun ölümündən sonra Sərab xanlığı yenidən müstəqilliyə nail olmuş, öz sərhədlərini genişləndirməyə cəhd göstərmişdi.

Şəki xanlığı XVIII əsrin 40-cı illərinin sonlarına yaxın güclü siyasi qüvvəyə çevrildi. Qəbələ və Ərəş sultanları Şəki xanının hakimiyyətini tanımağa məcbur oldular. 1751-ci ildə Şəki xanı müəyyən müddətə Qazax və Borçalı mahallarını da özünə tabe etdi.

Hacı Çələbinin hakimiyyəti dövründə Şəki xanlığı yeni torpaqlar ələ keçirmək uğrunda Kartli-Kaxetiya çarlığı ilə fasiləsiz müharibələr aparırdı. Tərəflərin növbə ilə qələbə çaldığı bu müharibələr hər iki ölkənin məhsuldar qüvvələrinin vəziyyətinə dağıdıcı təsir göstərirdi. Hacı Çələbinin ölümündən sonra (1755) hakimiyyət oğlu Ağakəşi bəyə, onun ölümündən sonra isə Hüseyn xana keçdi. Bu dövrdə Şəki xanlığı artıq xeyli zəifləmişdi.

1768-ci ildə bir-biri ilə ittifaq bağlayan Şəki və Quba xanları Şamaxı xanlığına hücum edib, onu öz aralarında bölüşdürdülər. Bir neçə ildən sonra Şəki xanlarının qohumları arasında baş verən çekişmələr ona gətirib çıxardı ki, 1779-cu ildə Hüseyn xanın ölümündən sonra hakimiyyət Əbdülqədərə, 1781-ci ildə Məhəmmədhəsən xana, 1795-ci ilin dekabrında isə Səlim xana keçdi.

Azərbaycanın digər xanlıqlarında olduğu kimi, Şəki xanlığında da kənd təsərrüfatının aparıcı sahəsi əkinçilik və maldarlıq idi. İqtisadiyyatda ipəkçilik mühüm yer tuturdu. Demək olar ki, hər bir həyətdə tut ağacları vardı. Kəndlərin əhalisi ipək sarımaqla məşğul olurdu. Şəki ipəyi

Azərbaycanın hüdudlarından kənar da məşhur olub, Rusiya, İtaliya, Türkiyə və İrana ixrac edilirdi.

Kənd təsərrüfatı ilə bərabər sənətkarlıq və ticarət də inkişaf etmişdi. Sənətkarlığın başlıca növləri xanlığın paytaxtı Şəki şəhərində cəmləşmişdi. Burada ipək parçalar, mis qablar, silah, kənd təsərrüfatı alətləri, məişət əşyaları və s. hazırlanırdı. Müxtəlif sənətkarlıq təşkilatlarında - əsnaflarda dəmirçilər, misgərlər, toxucular, dulusçular, boyaqçılar, dabbağlar, bənnalar, dülgərlər, pinəçilər, sabun bişirənlər, dərzilər, zərgərlər, silahsazlar və b. birləşirdi. Sənətkarlıq istehsalı bəzi kəndlərdə də inkişaf etmişdi. Bütün sənətkarlıq məhsullarına vergilər qoyulurdu. Şəhər sənətkarlığının səciyyəvi cəhətlərindən biri məhsulun istehsalçının özü tərəfindən satılması idi.

Şəki xanlığı qonşu Azərbaycan xanlıqları, Gürcüstan, Dağıstan, İran və digər dövlətlərlə geniş ticarət aparırdı. Bu dövrdə Rusiya ilə ticarət durmadan artırdı. Şəki xanlığı Rusiya ilə iki yolla - Dərbənd vasitəsilə quru yolla və Bakı vasitəsilə Xəzər dənizi ilə ticarət əlaqələri saxlayırdı.

Çoxsaylı gömrük növləri ticarətin inkişafına böyük əngəl törədirdi. Xanlığa gətirilən və oradan aparılan bütün mallardan gömrük toplanırdı. Şəkili Məhəmməd Həsən xanın dövründə xanlıqda vergilərin toplanmasını hüquqi cəhətdən möhkəmləndirən və hakim sinfin mənafelərini təmin edən "Dəstur əl-əməl" ("Qanunlar məcmuəsi") hazırlanmışdı. İltizam sistemi, pul, ölçü və çəki vahidlərinin müxtəlifliyi, gömrük maneələri, həmçinin natural təsərrüfatın hökmranlığı ticarət və sənətkarlığının inkişafına mane olur, əmtəə-pul münasibətlərinin artımını ləngidirdi.

Qarabağ xanlığının əsasını Cavanşirlər tayfasından olan Pənahəli xan (1748-1763) qoymuşdur. Xanlıq İran hökmranlığı ilə mübarizədə yaranmış və möhkəmlənmişdir. Pənahəli xan gəncliyində qardaşı Behbudəli bəylə Nadir şahın yanında qulluq edirdi. Lakin 1738-ci ildə qardaşı edam edildikdən sonra Pənahəli xan doğma Qarabağa qayıtdı.

Nadir şah tərəfindən təqib edilən Pənahəli xan müəyyən müddət Zəngəzur yaylağında, Qara Murtuza bəyin yanında oldu, sonra isə öz tərəfdarlarını toplayaraq, inzibati mərkəzlərə - Gəncəyə, Naxçıvana, Şəkiyə və digər yerlərə yürüşə başladı. Pənahəli xan dinc əhalini öz tərəfinə çəkmək üçün ələ keçirdiyi mal-qaranı, atları onlara bağışlayırdı.

Tezliklə iyirmi minlik heyətdən ibarət Cavanşir-Otuzkilər tayfasının başında duran Pənahəli xan İran əsarətinə qarşı mübarizə aparan üsyançı dəstəyə rəhbərlik etməyə başladı.

Lakin İran və ona düşmən olan yerli feodalların hücumlarından qorunmaq üçün gənc xana etibarlı sığınacaq - qala lazım idi. 1748-ci ildə Pənahəli xanın Kəbirli mahalında ilk iqamətgahı - Bayat qalası yarandı. Qısa müddət ərzində burada qala divarları, bazar, hamam tikildi. Təbriz və Ərdəbildən sənətkarlar dəvət edildilər. Bayat qalasının tikilməsi və Qarabağ xanlığının qüdrətinin artması tezliklə Şəki, Şirvan və Qarabağın bəzi feodal mülklərini narahat etdi. Onlar Pənahəli xana qarşı birgə çıxış etmək haqqında razılığa gəldilər. Mülklər Şəki xanı Hacı Çələbiyə məlumat

verərək bildirdilər ki, "...Pənahəli xan burada taxta çıxmış, qala və səngər tikdirmişdir. Əgər dəfəndə bir qədər təxir edilsə, sonra onun qarşısında durmaq mümkün olmayacaqdır".

Pənahəli xan, hər şeydən əvvəl, məliklərlə haqq-hesabı çürütmək qərarına gəldi. Nadir şahın yürüşlərinin fəal iştirakçısı olan və onun ordusunu ərzaqla təmin edən beş Qarabağ məliyinin müəyyən imtiyazları vardı. Nadir şah dövlətinin süqutundan sonra onlar bu imtiyazlardan məhrum edildilər. Öz keçmiş imtiyazlarından əl çəkmək istəməyən məlikləri itaətdə saxlamaq məqsədilə Pənahəli xan onlar arasında nifaq törətdi. Vərəndə məliyi Şahnəzər hakimiyyət üstündə öz əmisi Məlik Hüsünü öldürdü. Bu, Şahnəzərə qarşı Gülüstan, Caraberd və Dizaq məliklərinin ittifaq bağlamasına gətirib çıxardı. Şahnəzər öz qızım Pənahəli xanın oğlu İbrahimxəlil xana verərək digər məliklərdən ayrıldı, hətta onlara qarşı çıxdı. Həmin vaxtdan digər məliklər Pənahəli xanın hakimiyyətini qəbul etməyə və onun vassalı olmağa razı oldular. Qarabağ məlikləri ilə mərkəzi xan hakimiyyəti arasında mübarizə dini əsasda deyil, torpaq və hakimiyyət uğrunda gedirdi.

Şəkili Hacı Çələbi Pənahəli xana qarşı daha qətiyyətlə hərəkət etmək qərarına gəldi. O öz müttəfiqləri ilə Bayat qalasını mühasirəyə aldı və bir ay ərzində onu ələ keçirməyə cəhd göstərdi. Lakin Pənahəli xanın qohumları və "kiçikdən tutmuş böyüyə qədər çoxsaylı təbəələri onun köməyinə gəldilər". Böyük itki verərək məğlub olan Hacı Çələbi Kürün o tayına çəkildi və məyusluqla dedi: "Pənah xan bu vaxtaca bir sikkəsiz gümüş idi, biz gəldik, ona sikkə vurduq və qayıtdıq". Lakin Bayat qalası müdafiə imkanları baxımından zəif idi. Pənahəli xan öz iqamətgahını Şahbulaq yaylağından köçürdü. Bura da iqlim və hərbi-strateji cəhətdən əlverişli olmadı, yeni yer axtarmaq lazım gəldi.

Nadir şahın varisləri arasındakı çəkişmələrdən istifadə edən Pənahəli xan öz hakimiyyət və nüfuzunu xeyli əraziyə, daha doğrusu, Ərdəbilə qədər yaya bildi. Bu dövrdə Gəncənin də işlərinə müdaxilə edən Pənahəli xan burada hakimiyyətə öz adamını - Ziyadoğlu nəslinin nümayəndələrindən birini gətirdi. Pənahəli xan öz mülklərini cənub-şərqə və cənub-qərbə tərəf genişləndirdi. Tatev, Sisian, Qafan, Meğri mahallarını özünə tabe etdi.

Qeyd olunmalıdır ki, o dövrdə mülklərin sərhədləri sabit deyildi. Bir çox kiçik hakimlər itaət etdiklərini bildirsələr də, tez-tez daha güclü hökmdarların himayəsinə keçirdilər. Lakin Pənahəli xan Qarabağda öz hakimiyyətini möhkəmləndirə bildi və güclü xanlıq yaratdı ki, bu xanlıq da Şimali Azərbaycan xanlıqlarının İran hücumlarından müdafiəsində mühüm rol oynadı. Pənahəli xan öz mülklərini daha da genişləndirmək, gücünü artırmaqla özünün müstəqilliyini təmin etməyə cəhd göstərdi.

Qarabağ xanlığı Pənahəli xanın varisi İbrahim xanın (1763-1806) dövründə daha da gücləndi. Qarabağ xanlığında əhalinin əsas məşğuliyyəti əkinçilik və maldarlıq idi. Pənahəli xan və İbrahim xanın dövründə Mil düzünün keçmiş əsrlərdə dağıdılmış suvarma kanallarını bərpa etmək üçün

cəhd göstərilmişdi. Gavurarx, Luvararx, Saharx, Xanarxı və s. qaydaya salınmışdı ki, xanlar onların istismarından xeyli gəlir əldə edirdilər.

Qarabağda kənd təsərrüfatının bağçılıq, bostançılıq, arıçılıq kimi mühüm sahələri ilə yanaşı, sənətkarlıq və ticarət də inkişaf edirdi. Qarabağın kəndli sənətkarları əsasən xalça toxumaq və gön-dəri məmulatı hazırlamaqla məşğul olurdular. Burada toxuculuq, ipəkçilik, dulusçuluq, dəmirçilik, ağac emalı, çilingərlik də inkişaf etmişdi.

Azərbaycanın ticarət mərkəzlərindən birinə çevrilən Şuşada Qarabağın hüdudlarından da kənarda *işlədilən pənahabadi* adlı mis pul kəsirdilər.

Qarabağ xanlığında vergi və mükəlləfiyyətlərin 17 əsas növü var idi: *malcəhət* (yaxud bəhrə), *mirzəyana*, *otaqxərci*, *at arpası*, *dişkiresi*, *çobanbəyi*, *qırxxana*, *kələntərlikxərci*, *fərraşpulu*, *şərbətçipulu* və s. Vergi və mükəlləfiyyətlərin toplanması soyğunçu xarakter daşıyırdı.

Quba xanlığının banisi Hüseynəli xan (1726-1758) hələ 1726-cı ildə rus hakimiyyət orqanları tərəfindən bu vəzifəyə təqdim olunmuş, rus çarı onu Quba xanı təyin etmişdi. Hüseynəli xan sonralar Gülhan, Altıpara, Doqquzpara icmalarını öz mülklərinə birləşdirdi. Hüseynəli xan xarici siyasətdə Rusiyaya meyl edirdi. Nadir şahın dövründə zahirən ona itaətini bildirən Hüseynəli xan Quba və ətraf rayonları idarə edirdi. Əfşarlar dövlətinin süqutundan sonra Hüseynəli xan müstəqil hakim oldu. 1756-cı ildə Salyan da Quba xanlığına tabe edildi.

Quba xanlığında əhalinin böyük əksəriyyəti kənd təsərrüfatı ilə məşğul olurdu. Dağ kəndlərində arpa, buğda, kətan əkilirdi. Quba Dərbənd və Bakını taxılla təmin etməklə bərabər, Qızılyara və Həştərxana da taxıl göndərirdi.

Quba xanlığının yüksəlişi Fətəli xanın hakimiyyətə gəlməsi ilə bağlıdır. Onun hakimiyyəti dövründə Quba xanlığı ərazisinə Muğan, Gilan, Ərdəbil və digər yerlərdən buranı özünə daimi yaşayış yeri seçən kəndlilər, sənətkarlar, hətta bəzi feodallar da köçürdülər.

Fətəli xan dövründə Qubada müxtəlif hərbi obyektlər tikilmiş mülki tikililər bərpa edilmişdir.

Lənkəran (Talış) xanlığı. Müstəqilliyi yerli iri feodallardan biri olan Seyid Abbas bəy tərəfindən elan edilmiş bu xanlığın siyasi və iqtisadi mərkəzi qala divarları ilə əhatələnmiş Lənkəran şəhəri idi. Seyid Abbas xanın ölümündən sonra tarixdə talışlı Qara xan kimi tanınan Cəmaləddin Mirzə bəy (1747-1786) taxta çıxdı. Onun dövründə xanlığın siyasi sabitliyinə və iqtisadi inkişafına yönəldilmiş xətt aydın hiss olunurdu. Qara xanın dayağı hakim sinfin əksəriyyətini təşkil edən xırda feodallar idi. Onların köməyi ilə Lənkəran xanı yerli iri feodalların mərkəzdənqaçma meyllərinə qarşı mübarizə apara bilmişdi.

Xanlığın iqtisadiyyatının əsasını kənd təsərrüfatı, ilk növbədə, əkinçilik və maldarlıq təşkil edirdi. Sənətkarlığın əsas sahələri Lənkəranda cəmləşmişdi. Bir sıra kəndlərdə sənətkarlıq istehsalı xeyli inkişaf etmişdi.

Burada orta əsrlərdə Azərbaycan üçün səciyyəvi olan kənd təsərrüfatı alətləri, gil və mis qablar hazırlanırdı.

Qara xanın varisi Mir Mustafa xanın dövründə (1786-1814) xarici siyasətdə böyük çətinliklərə baxmayaraq, Talış xanlığı xeyli möhkəmlənmişdi.

Bakı xanlığı. 1747-ci ildə Nadir şah Əfşarın ölümündən sonra yerli feodallardan Mirzə Məhəmməd ağa şahın Bakıdakı əlaltısı Səlimi qovdu və özünü müstəqil xan elan etdi (1747-1786). Digər xanlıqlarla müqayisədə Bakı xanlığı hərbi-siyasi cəhətdən fərqlənirdi. Onun ərazisi kiçik olub, eni 60, uzununu isə 80 verst idi. Bütün Abşeron yarımadası ilə birlikdə Bakı şəhəri və 39 kənd də onun tərkibinə daxil idi. Bakı xanlığının başında inzibati, maliyyə, hərbi və məhkəmə hakimiyyətini öz əlində cəmləşdirən xan dayanırdı. Hakimiyyətdə olduğu 20 il ərzində Mirzə Məhəmməd xan dağıdılmış təsərrüfatın bərpası, qalanın möhkəmləndirilməsi, daxili və xarici siyasətlə məşğul olmuşdu. Neft və duz hasilatı, zəfəran becərilməsi təsərrüfatın aparıcı sahələri idi.

Bakı xanlığında inkişaf etmiş sənət növləri - xüsusilə xalçaçılıq, həmçinin zərgərlik, dulusçuluq, dəmirçilik və s. geniş yayılmışdı. Azərbaycanın digər şəhərlərində olduğu kimi, Bakıda da sənətkarlar istehsal əlamətinə görə sex təşkilatlarında - əsnaflarda cəmləşmişdilər.

Mirzə Məhəmməd xanın varisləri dövründə Bakı xanlığı qubalı Fətəli xandan vassal asılılığına düşdü. 60-cı illərdə görkəmli dövlət xadimi, qubalı Fətəli xanın başçılığı altında güclənmiş Quba xanlığının Bakı xanlığı ilə əlaqələri möhkəmləndi. Fətəli xan 1766-cı ildə öz bacısı Xədicə Bikəni bakılı Məlik Məhəmməd xana (1768-1784)ərə verdi və bununla Bakı xanlığının Quba xanlığından asılılığını təmin etdi. Həmin dövrdən hökmlü və möhkəm iradəli Xədicə Bikənin təsiri ilə Bakı hakimi əslində Fətəli xanın vassalına çevrildi.

Gəncə xanlığı Gəncə bəylərbəyliyi əsasında yaranmışdı. Bu bəylərbəyilik irsi olaraq kiçik fasilələrlə XVII əsrdən 1804-cü ilə qədər Qacarlar tayfasının Ziyadlı oymağına məxsus Ziyadoğlular nəslindən idarə olunmuşdur. Xanlığın banisi Qacarlar tayfasının yerli nəslinin nümayəndəsi Şahverdi xan Ziyadoğlu idi. Gəncə istər hərbi-siyasi, istərsə də iqtisadi-təsərrüfat baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi; o, şərq ticarətinin aparıldığı mühüm mərkəz idi. Yarandığı vaxtdan bu xanlıq qonşu feodal hakimlərin hücum obyektinə çevrilmişdi. Bu baxımdan qarabağlı Pənəhəli xan, onun varisi İbrahimxəlil xan, həmçinin Kartli-Kaxetiya hakimləri Teymuraz və II İrakli xüsusilə fərqlənirdilər. Gəncə xanları düşmənlə mübarizədə gah bu, gah da digər, daha güclü düşmən arasında hiylə işlətməli olurdular. Şahverdi xanın ölümündən sonra onun oğlu - II İraklinin yardım göstərdiyi Məhəmməd həsən xan (1760-1780) hakimiyyətə gəldi. Lakin iyirmiillik hökmranlıqdan sonra o, doğma qardaşı Məhəmməd xanın (1780) təşkil etdiyi sui-qəsdin qurbanı oldu. Məhəmməd xan isə öz növbəsində II İrakli ilə birgə Gəncəni ələ keçirən İbrahimxəlil xan tərəfindən kor edildi. Bundan sonra Gəncə xanlığı eyni vaxtda qaliblərin təyin etdikləri

iki nümayəndə tərəfindən idarə olundu. Qarabağ xanlığının nümayəndəsi Qulu bəy, Kartli-Kaxetiyanın nümayəndəsi isə Ledivan bəy Keyxosrov Androniaşvili idi. Belə vəziyyət 1785-ci ilə qədər davam etdi. 1785-ci ildə Gəncədə hakimiyyəti Rəhim bəy (1785-1786) ələ aldı. Lakin Qarabağ və Kartli-Kaxetiya hakimləri yenidən Gəncə xanlığının işlərinə müdaxilə etməyə başladılar. Nəticədə hər il II İrakliyə 11500 manat xərac verməyi öhdəsinə götürən Ziyadoğlu nəslinin nümayəndəsi Cavad xan (1786-1804) hakimiyyətə gəldi. O, 1795-ci ildə bu xəracı verməkdən imtina etdi.

Dərbənd xanlığının banisi Məhəmməd Hüseyin xan özünün amansız daxili siyasəti ilə yalnız zəhmətkeş kütlələrin deyil, həm də feodal təbəqənin bir çox nümayəndələrinin nifrətini qazanmışdı.

1759-cu ildə dərbəndlilərin xahişi ilə qubalı Fətəli xan Dərbəndə hərbi yürüş etdi. Dərbəndlilərin özlərinin köməyi ilə şəhər Fətəli xanın əlinə keçdi. Bu hadisədən sonra, demək olar ki, Azərbaycanın Şimal xanlıqlarının Rusiyaya birləşdirilməsində Dərbənd və Quba xanlıqları vahid bir dövlət oldular.

Şamaxı xanlığı yerli feodalların və şəhər əyanlarının xarici və ölkə daxilindəki düşmənlərə qarşı apardıqları inadlı mübarizənin gedişində yarandı. Bir neçə əsr ərzində Şirvanşahlar dövlətinin paytaxtı, sonralar isə Şirvan bəylərbəyliyyəsinin mərkəzi olmuş Şamaxı şəhəri, demək olar ki, XVIII əsrin sonlarına qədər həm iqtisadi, həm də ticarət baxımından özünün üstünlüyünü saxlamışdı. Bütün Şirvan əyalətinin ən əsas şəhəri olan Şamaxı, hətta Nadir şah tərəfindən dağıdıldıqdan sonra belə, Azərbaycanın ən mühüm iqtisadi mərkəzlərindən biri olaraq qalmaqda davam edirdi. Nadir şah dövlətinin süqutundan sonra Şamaxının siyasi həyatında köklü dəyişikliklər baş verdi. Nisbətən kiçik ərazidə iki xanlıq yarandı: mərkəzi Ağsu olmaqla, Yeni Şamaxı və mərkəzi Şamaxı olmaqla, Köhnə Şamaxı.

1748-ci ildə Hacı Məhəmmədəli xan başda olmaqla, bir qrup feodal Yeni Şamaxıda hakimiyyəti ələ keçirib, Köhnə Şamaxını hədələməyə başladı. Səfəvi Nəbi Zəminin oğlu olan Hacı Məhəmmədəli xan Nadir şahın vergiyiğanı idi və eyni zamanda şah ordusunu ərzaqla təmin edirdi. Yerli əhali Nadir şahın bu əlaltısına nifrət bəsləyirdi. İrana meyilli olan Hacı Məhəmmədəli xan yerli əhali üzərinə çoxlu, həm də nəzərdə tutulmayan vergilər qoyurdu. Köhnə Şamaxıda Xançobanı tayfasının sərkərlərindən olan Məhəmməd Səid xan möhkəmləndi. Məhəmməd Səid xanın atası Əsgər bəy və babası Allahverdi bəy böyük mülk sahibi idi. Allahverdi bəyin mülkləri Arazdan Altıağaca qədər uzanırdı. O, öldükdən sonra varislərinə böyük mülklər qalmışdı.

Şamaxıda mövcud olan ikihakimiyyətlik uzun müddət davam edə bilməzdi. 1763-cü ildə silahlı nöqərlərə və tabeliyində olan elatlara arxalanan Məhəmməd Səid xan Yeni Şamaxını ələ keçirib Hacı Məhəmmədəli xanı əsir aldı. Yeni Şamaxı Köhnə Şamaxıya birləşdirildi və onlar üzərində Məhəmməd Səid xanın hakimiyyəti bərqərar olundu. Beləliklə, hər iki xanlıq birləşdirildi və Köhnə Şamaxı yeni xanlığın mərkəzi

oldu. Bu qanlı mübarizədə Məhəmməd Səid xana onun doğma qardaşı Ağası xan böyük yardım göstərdi.

Şamaxı xanlığı mühüm iqtisadi rayonları əhatə etməklə, xeyli maddi ehtiyata malik idi və strateji əhəmiyyət kəsb edirdi. Yeni və Köhnə Şamaxılıların vahid bir xanlıqda birləşməsi nəticəsində Şamaxının hərbi-siyasi gücü xeyli artdı.

Lakin hadisələrin sonrakı gedişi göstərdi ki, Şamaxı qonşu feodalların hücumu üçün açıqdır və xanlıq bu hücumlar qarşısında dayanmaq iqtidarında deyildir. Tez-tez baş verən basqınlar, şübhəsiz ki, onun iqtisadi inkişafına ziyan vurdu. Bu, 1768-ci ildə Şamaxı xanlığının qubalı Fətəli xan tərəfindən işğalının səbəblərindən biri oldu.

Naxçıvan xanlığının əsasını Kəngərli boyunun başçısı Heydərqulu xan qoymuşdur. Xanlığı gücləndirmək və təcavüzlərdən qorumaq məqsədilə Heydərqulu xan (1747-1763/64) hakimiyyətinin ilk dövründə daha güclü olan Qarabağ xanlığına arxalanırdı. Heydərqulu xanın ölümündən sonra 1787-ci ilə qədər hakimiyyət uğrunda mübarizə nəticəsində Naxçıvan xanlığı zəifləyir, Xoy, Qarabağ, İrəvan xanlıqları, Kartli-Kaxetiya çarlığı və İran arasında ardı-arası kəsilməyən mübarizənin obyektinə çevrilir.

İrəvan xanlığı Çuxursəd bəylərbəyliyi əsasında təşəkkül tapmışdı. Nadir şah qətlə yetirildikdə İrəvan bəylərbəyi Pir Mahmud xan hakimiyyəti əldən verməməyə cəhd göstərmişdisə də, İrəvanda İran ağalığına qarşı üsyana başçılıq edən yerli feodal Mir Mehdi xan özünü xan elan edərək, müstəqil İrəvan xanlığının əsasını qoydu.

Lakin İrəvan xanlığı keçmiş bəylərbəyliyin bütün ərazisini əhatə edə bilmədi. Onun bir hissəsi Naxçıvan və digər xanlıqların tərkibinə daxil edildi. İrəvan xanlığı Azərbaycanın qərbində Göyçə gölü ətrafında yerləşmiş və 15 mahaldan ibarət idi: Qırxbulaq, Zəngibasar, Qarnibasar, Vedibasar, İerur, Suran, Dərək, Saatlı, Tala, Seyidli-Axaclı, Sərdarabad, Gərnı, Abaran, Dərəçiçək və Göyçə. Xanlığın mərkəzi İrəvan şəhəri idi.

1751-ci ildə bu xanlığı Urmiya xanı Fətəli xanın sərkərdəsi Azad xan zəbt etdi. 1755-ci ildə Mir Mehdi xanın qardaşı Həsənəli xan İrəvan xanlığını öz hakimiyyəti altına almağa müvəffəq oldu. Daha sonra isə xanlıq taxtına Həsənəli xanın qardaşı Hüseynəli xan keçdi.

Xanlıq əhalisinin böyük əksəriyyətini Azərbaycanlılar təşkil edirdi. İrəvan şəhəri əhalisinin yalnız dördüdə biri ermənilər idi. Xanlığın ərazisində erməni dini mərkəzi "Üçmüəzzin" ("Eçmiədzin"), "Üçkilsə" yerləşirdi, kilsənin başçısı katolikos İrəvan xanı tərəfindən təyin olunurdu. İrəvana yiyələnməyə çalışan qonşu Kartli-Kaxetiya çarları erməni katolikosunun köməyindən istifadə etmək məqsədilə onunla gizli əlaqə saxlayırdılar.

1765 və 1769-cu illərdə gürcü çarlarının İrəvana hücumları nəticəsində xan onlara müəyyən qədər bac verməyə məcbur olmuşdu. Lakin mərkəzi İrəvanda hakimiyyəti ələ almış Kərim xan Zəndin tələbi ilə Hüseynəli xan Kartli çarı II İrakliyə bac verməkdən imtina etdi.

1779-cu ildə Kərim xan Zəndin vəfatından sonra II İrakli İrəvan xanlığına 20 minlik qoşunla hücum etsə də, güclü müqavimətə rast gəlmiş və geri çəkilmişdir.

İrəvan xanlığının Osmanlı imperiyası ilə həmsərhəd olması bu dövrdə müstəsna əhəmiyyət kəsb edirdi. Osmanlılar İrəvanı gürcü təcavüzündən, ermənilərin himayədarı Rusiyanın ekspansiyasından müdafiə edirdilər.

80-ci illərdə İrəvan xanlığında hakimiyyət uğrunda baş verən çəkişmələr nəticəsində xanlıq xeyli zəiflədi və bir müddət Xoy xanlığından asılı vəziyyətə düşdü.

Rusiyanın Cənubi Qafqazda nüfuzunun artmasından narahat olan Osmanlı sultanı yeni İrəvan hakimi Qulaməli xanı Gürcüstan əleyhinə qaldırmağa çalışdı, lakin Qulaməli xan öldürüldü və yerinə Əliməhəmməd xan keçdi.

II İrakli knyaz Baqratonun başçılığı ilə İrəvan xanının köməyinə min əsgərlik qoşun göndərdi. 80-ci illərin sonlarında İrəvan xanlığı Kartli-Kaxetiya çarlığının asılılığından çıxdı. 1795-ci ildə Ağa Məhəmməd xan Qacarın yürüşü zamanı İrəvan qalası 35 günlük mühasirədən sonra təslim oldu. Ağa Məhəmməd xan İrəvan hakimi Məhəmməd xanı həbs edərək yerinə Əliqulu xanı qoydu. 1797-ci ildə Ağa Məhəmməd şahın ölümündən sonra əhali Əliqulu xanı İrəvandan qovdu. İran hökmdarı Fətəli şah Məhəmməd xanı həbsdən buraxaraq yenidən xan təyin etdi. Məhəmməd xan müstəqil siyasət yürüdərək İrandan asılı olmamağa çalışırdı.

Adları çəkilən xanlıqlardan başqa, Kür ilə Araz çaylarının qovuşuğunda **Cavad xanlığı** və Kür çayının mənsəbində daha bir kiçik xanlıq - **Salyan xanlığı** mövcud idi.

Sual 2. Azərbaycan xanlıqlarının qarşılıqlı münasibətləri və Azərbaycan torpaqlarının birləşdirilməsi uğrunda mübarizə.

Xanlıqlar dövrü Azərbaycan tarixində feodal dağınıqlığı və şiddətli feodal ara çəkişmələri ilə səciyyələnir. Hakim feodallar - xanlar bir-biri ilə mübarizə apararaq ərazilərini genişləndirməyə, vergi verməyə qadir olan rəiyyətin sayını artırmağa can atırdılar. Müəyyən bir həddən sonra bu, obyektiv surətdə Azərbaycan torpaqlarının birləşdirilməsi prosesinə çevrilirdi. Bu baxımdan urmiyalı Fətəli xan Əfşarın, şəkili Hacı Çələbi xanın, qarabağlı Pənəhəli xanın təşəbbüsləri təqdirəlayiq olsa da, heç bir müsbət nəticə verməmişdir.

Hacı Çələbi özünü xan elan etdikdən, 1747-ci ildə Qəbələ və Ərəş sultanlığını Şəki xanlığına birləşdirdikdən sonra Şəmsəddin mahalını özünə tabe etmək istədikdə Kartli çarı Teymuraz və Kaxetiya çarı II İraklinin simasında güclü rəqiblərlə toqquşmalı olmuşdur. Gürcü çarları da başqa feodal hakimləri kimi qonşu xanlıqlar hesabına varlanmağa çalışırdılar. Gürcü mənbələrinin birində etiraf olunur ki, Teymuraz və II İraklinin qoşunları ilə toqquşma zamanı Hacı Çələbi xanın döyüşçüləri düşməni

darmadağın etmişlər. Gürcü çarları 4000 nəfər itirmiş, qoşunlarının bir hissəsi Alazan çayında batmış, bəziləri isə əsir düşmüşdülər.

Hacı Çələbi xan xarici düşmənlərin yürüşünü dəf etdiyi zaman Azərbaycanın digər xanlıqları arasında torpaq və rəiyyət üstündə mübarizə davam etməkdə idi. Məğlub olmuş gürcü çarları Azərbaycan xanları arasında gedən rəqabətdən öz xeyirlərinə istifadə etməyi qərara aldılar. Onlar ilk növbədə Şimali Azərbaycanda böyük nüfuza malik olan qarabağlı Pənahəli xanı öz tərəflərinə çəkməyi planlaşdıraraq, Hacı Çələbi xanın gündən-günə qüvvətlənməsinin qonşu xanlıqlar üçün təhlükəli olduğunu ona bildirdilər və birlikdə Şəki xanlığına hücum etməyə çağırdılar.

Torpaqlarını genişləndirmək və rəiyyətin sayını çoxaltmaq arzusunda olan Pənahəli xan gürcü çarlarının təklifini qəbul etdi. Tezliklə Hacı Çələbi xandan ehtiyat edən qaradağlı Kazım xan, naxçıvanlı Heydərqulu xan, Gəncəli Şahverdi xan və irəvanlı Hüseynqulu xan da bu ittifaqda birləşdilər. Danışıqlar aparmaq üçün II İrakli müttəfiqlərə Gəncədə görüşməyi təklif etdi.

Gəncə görüşünə II İrakli və atası Teymuraz heç kəsə bildirmədən böyük bir ordu ilə gəldilər. Gürcü qoşunları qəflətən basqın edərək danışıqların iştirakçısı olan Azərbaycan xanlarını əsir götürdülər və Tiflis istiqamətində irəlilədilər. Bundan xəbər tutan Hacı Çələbi xan vaxt itirmədən düşməni təqib edərək, 1752-ci ildə Qızıl qaya adlanan yerdə onları məğlubiyyətə uğratdı. Teymurazla II İrakli aradan çıxıb Tiflisə tələsdilər. Hacı Çələbi xan əsirlikdən qurtardığı xanlarla görüşmədən düşməni təqibdə davam etdi və nəticədə Borçalı və Qazax mahallarını ələ keçirdi. Həmin mahalların idarəsini oğlu Ağakişiyə tapşırıb Şəkiyə döndü. Lakin çox keçmədi ki, Gürcüstandan gələn qoşunların təzyiqi altında Ağakişi Şəkiyə qayıtmalı oldu.

Müəyyən vaxtdan sonra Hacı Çələbi xan Car torpağı uğrunda bir daha II İrakli ilə toqquşmalı oldu. Döyüş yenə də şəkiliblərin qələbəsi ilə nəticələndi. Gürcü qoşunları üzərində qələbədən ruhlanan Hacı Çələbi xan öz dövlət sərhədlərini genişləndirməyi qərara aldı. 1755-ci ildə Hacı Çələbi xan qubalı Hüseynəli xanla toqquşmalı oldu. Lakin həmin döyüşdə şəkiliblər məğlubiyyətə uğradılar. Bu hadisədən sonra Hacı Çələbi xan vəfat etdi. Atasını Şəki xanlığında əvəz edən Ağakişi çox keçmədən qayınatası Qazıqumuxlu Məhəmməd xan tərəfindən qətlə yetirildi. Şəki xanlığının taxtına sahib olan Məhəmməd xan da hakimiyyəti əldə saxlaya bilmədi. 40 gün xanlıq etdikdən sonra Hacı Çələbi xanın nəvəsi Məhəmməd Hüseyn xan onu taxtdan saldı və Şəki xanlığını 22 il ərzində idarə etdi. Onun hakimiyyəti dövründə Şəki xanlığında feodal ara çəkişmələrinin demək olar ki, qarşısı alındı. Nəticədə xanlıqda təsərrüfatın bütün sahələrində, o cümlədən kənd təsərrüfatı, sənətkarlıq və ticarətdə müəyyən irəliləyiş əmələ gəldi.

Məhəmməd Hüseyn xan feodal ara müharibəsinin qurbanı oldu. Onu əmisi - Hacı Çələbi xanın digər oğlu Əbdülqadir xan qətlə yetirdi. Lakin Əbdülqadir xanın hakimiyyəti də çox davam etmədi. Tezliklə Əbdülqadir

xanı Məhəmmədhəsən xanın oğlu Hüseynağa xan qətlə yetirib hakimiyyəti ələ alsada, Şəki xanlığının taxtında cəmi iki il otura bildi. Beləliklə, əldən-əldə keçən Şəki xanlığı siyasi cəhətdən zəiflədiyi kimi, iqtisadi sahədə də sarsıldı.

Azərbaycan torpaqlarını birləşdirməyə səy göstərən hakim feodallardan biri də qarabağlı Pənahəli xan idi. 1751-ci ildə Pənahəli xan ona qarşı olan güclü hücumun qarşısını almışdı. İlk dəfə o, Məhəmmədhəsən xan Qacarın yenidən əsası qoyulmuş Şuşa qalasına həmlələrini müvəffəqiyyətlə dəf etmiş, ikinci dəfə Qarabağ qoşunları Urmiya xanlığının döyüşçüləri ilə toqquşmalı olmuşlar.

Urmiya xanlığının banisi Fətəli xan Əfşar da fəaliyyətinin ilk günlərindən qonşuluğundakı pərakəndə xanlıqları birləşdirib vahid dövlət yaratmağa təşəbbüs etmişdir. Öz arzusunu həyata keçirmək üçün Fətəli xan hərbi qüvvəsini artırmaq məqsədilə Nadir şahın sabiq sərkərdəsi Azad xanla ittifaq bağladı. Azad xanın 15 minlik dəstəsi Fətəli xanın qoşunları ilə birləşdi. Fətəli xan Əfşar həmçinin Xoy xanlığının hakimi Şahbaz xanı da öz tərəfinə çəkməyə nail oldu. Tezliklə Xoy xanlığının qoşunları da Əfşar ordusunun tərkibinə daxil edildi. Bundan sonra Fətəli xan Əfşar Azərbaycanın digər xanlıqlarını özünə tabe etmək məqsədilə geniş fəaliyyətə başladı və buna Cənubi Azərbaycan çərçivəsində qismən nail oldu. Az müddət ərzində Urmiya xanlığına Qaradağ, Marağa, Təbriz xanlıqları, habelə bir sıra xırda feodal malikanələri tabe edildi.

Belə mühüm qələbələrdən sonra Fətəli xan Əfşar həmin uğurların əldə edilməsində böyük rol oynayan Azad xana rəsmi olaraq xan rütbəsi verməklə onu birləşmiş qoşunların baş sərkərdəsi təyin etdi. Beləliklə, Urmiya xanlığının bütün hərbi yürüşlərində Azad xan önəmli rol oynamağa başladı. Fətəli xan Əfşar isə Urmiyada qalaraq həm xanlığın idarəsi ilə məşğul olur, həm də Azad xanın ixtiyarında olan qoşunları ərzaq, silah və əlavə döyüşçülərlə təmin edirdi.

Bir sıra Cənubi Azərbaycan xanlıqlarını öz ətrafında birləşdirməklə qüvvətlənən Fətəli xan Əfşarı artıq tək-cə Cənubi Azərbaycan xanlıqları təmin etmədi. O, nəzərini şimala dikdi. Çox keçmədi ki, Fətəli xan Əfşarın qoşunları Qarabağ xanlığının hüdudlarına daxil olub Şuşa qalasını mühasirəyə aldı. Qala ətrafında səngər qazdırıb mövqeyini möhkəmləndirən Fətəli xan Əfşar qarabağlı Pənahəli xandan tabe olmağı tələb etdi. Tezliklə Şuşanı mühasirəyə alan Əfşar qoşunlarına məliklər də öz dəstələri ilə qoşuldular. Müqavimət göstərməyi lüzumsuz hesab edən Pənahəli xan oğlu İbrahim ağanı Fətəli xan Əfşara girov verməklə Şuşa qalasını mühasirədən azad etdi. Bu hadisədən sonra Urmiya xanlığına Lənkəran xanlığı və Qəbələ sultanlığı da tabe oldu.

Həmin vaxt İranda bir çox vilayətləri özünə tabe edən Kərim xan Zənd Cənubi Azərbaycan xanları üzərində öz hakimiyyətini yaymağa səy göstərdi. Burada o, Fətəli xanın qoşunları ilə mübarizədə məğlub olub geri çəkildi. Bu qələbədən ruhlanan Fətəli xan Kərim xan Zəndi İrana qədər təqib etdi. Lakin o, dərk edə bilmədi ki, geri çəkilməklə Kərim xan Zənd eyni

zamanda onun üçün bir növ tələ hazırlamışdı. Nəticədə məğlub olub geri çəkilən Fətəli xanın özü təqib edildi. Geri çəkilərkən Fətəli xan Əfşara məlum oldu ki, Məhəmməd həsən xan Qacar onun xanlıqdan uzaqlaşmasından istifadə edərək Urmiya qalasını mühasirəyə almışdır. Doğrudur, Fətəli xan Əfşar öz vətəninə qayıda bildi. Lakin o, yolda əziyyət çəkmiş və zəndlərdən ağır zərbə almış qoşunu ilə Qacarla bacara bilməyəcəyini anlayaraq, Məhəmməd həsən xana tabe olduğunu bildirdi. Məhəmməd həsən xan Qacar Fətəli xan Əfşarın qoşunlarını götürüb İran taxt-tacı uğrunda mübarizədə rəqibi saydığı, Şirazi özünə iqamətgah seçmiş Kərim xan Zəndə qarşı yürüş etdi. Birləşmiş qoşunlar Şiraz istiqamətində hərəkət edərkən Fətəli xan Əfşar gözlənilmədən öz qoşunları ilə birlikdə Azərbaycana qayıtdı.

Məhəmməd həsən xanın qoşunları Şiraza yaxınlaşar-yaxınlaşmaz Zənd döyüşçüləri ilə toqquşmada məğlubiyətə uğradı. Həmin qələbədən sonra Kərim xan Zənd Azərbaycana ikinci dəfə basqın etdi və Təbriz ətrafında döyüşdə məğlub olaraq geri döndü. Lakin bu məğlubiyət heç də Kərim xanı ruhdan salmadı. O, İranın bir sıra vilayətlərini birləşdirərək külli miqdarda qoşun topladı. Bundan əlavə, Kərim xan Zənd Fətəli xan Əfşarın müxtəlif yollarla özünə tabe etdirdiyi Azərbaycan xanlıqlarını Urmiya xanlığına qarşı qaldırmağa çalışdı. Kərim xan Zəndin çağırışına ilk cavab verən Pənahəli xan oldu. Qeyd edildiyi kimi, onun oğlu İbrahimxəlil ağa Fətəli xan Əfşarın yanında girov saxlanılırdı.

Beləliklə, ətrafına güclü qüvvə toplayan Kərim xan Zənd Qarabağ qoşunları ilə birlikdə 1761-ci ilin baharında üçüncü dəfə Urmiya xanlığına basqın etdi. Qaraçəmən kəndi yaxınlığında Kərim xanı məğlub edən Fətəli xan bu qələbədən arxayınlaşdı.

Fətəli xanı məğlub etməyi qarşısına məqsəd qoymuş Kərim xan Urmiyanı mühasirəyə aldı. Səkkiz ay müqavimət göstərdikdən sonra düşmən həmləsinə tab gətirməyən və aclığa məruz qalan Fətəli xan Əfşar 1763-cü ildə tabe olduğunu bildirdi.

Urmiya xanlığı Zənd qoşunlarının zərbəsi altında süqut etdiyi bir dövrdə Azərbaycanın digər ərazilərində bir sıra xanlıqlar öz mövqelərini möhkəmlətməkdə davam edirdilər. Bu qəbildən Xoy, Quba və Qarabağ xanlıqlarını xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Xoy xanlığının hakimi Əhməd xan (1763-1786) Azərbaycanın bir çox xanları və həmçinin Kartli-Kaxetiya çarlığı ilə diplomatik münasibətdə idi. Eyni zamanda o, bir müddət İrəvan, Naxçıvan və Qaradağ xanlıqlarını da özündən asılı vəziyyətdə saxladı. Təbriz xanlığının hakimi Nəcəfqulu xan Dünbuli də xoşlu Əhməd xana tabe idi. Lazım gəldikdə o, tərəddüd etmədən öz qoşunlarını Əhməd xanın sərəncamına verir, bəzən maddi cəhətdən də ona kömək göstərmək məcburiyyətində qalırdı. Qarabağ xanlığı Xoy xanlığının yaxın müttəfiqi idi. Hər iki xanlığın birləşmiş qoşunları qənimət əldə etmək məqsədilə bir neçə dəfə uğurlu hərbi yürüşdə olmuşdu. Belə yürüşlərdən birində Qaradağ xanlığı Xoy xanlığına tabe edilmişdi. Xanlığın hakimi girov götürülərək Xoy qalasına aparılmışdı.

Nəcəfqulu xanın ölümündən sonra Təbriz xanlığı taxtına Əhməd xanın köməyi ilə oğlu Xudadad xan çıxdı. Lakin Xudadad xan öz mövqeyini möhkəmləndirdikdən sonra Təbriz xanlığının asılılıqına son qoydu. Belə bir vəziyyətlə barışmayan Əhməd xan 1785-ci ildə qarabağlı İbrahimxəlil xanın qoşunları ilə birlikdə Təbriz qalasını mühasirəyə aldı. Hər iki müttəfiq əldə edilən qəniməti yarı bölməyə razılaşdı. Əhməd xan eyni zamanda İbrahimxəlil xana Naxçıvan xanlığında onun dəstəklədiyi Abbasqulu xanın hakimiyyət başına gətirilməsinə kömək edəcəyinə söz verdi.

Təbriz şəhəri uzun müddət mühasirədə qalmadı. Şəhərlilərin varlı təbəqəsi xoşlu Əhməd xanın tərəfinə keçərək şəhərin düşməinə təhvil verilməsini tələb etdi. Xudadad xanı əsir etdikdən və təbrizlilərdən böyük miqdarda xərac aldıqdan sonra Əhməd xan geriye döndü. Bu uğurlu hərbi yürüşdən sonra Əhməd xan İbrahimxəlil xana verdiyi sözün üzərində dayanmadı və əldə etdiyi qəniməti özü ilə Xoya apardı. Əhməd xan həmçinin Naxçıvanda Abbasqulu xanın hakimiyyət başına gəlməsinə nail oldu. Lakin onu Qarabağ xanlığından deyil, özündən asılı vəziyyətdə saxladı və xüsusi fərmanla naxçıvanlılardan Abbasqulu xana itaət tələb etdi.

1786-cı ildə Əhməd xanın yaxın qohumları onu qətlə yetirdilər. Sui-qəsdçilərdən Cəfərqulu xan rəqiblərinə üstün gələrək hakimiyyəti ələ aldı.

Cənubi Azərbaycanda vahid dövlət yaratmaq cəhdi puça çıxdığı bir vaxtda Azərbaycanın şimalında yerləşən **Quba xanlığında** bu sahədə bir sıra uğurlu addımlar atılırdı. Hüseyinli xanın apardığı məqsədyönlü siyasət nəticəsində xanlığın hərbi qüvvəsi xeyli artıb möhkəmləndi. 1756-cı ildə onun oğlu Fətəli xan Salyana yürüş edərək oranı Quba xanlığına birləşdirdi. Atasının ölümündən sonra hakimiyyət başına gələn Fətəli xan (1758-1789) xanlığın daha da möhkəmlənməsinə nail oldu. Fətəli xan Azərbaycan torpaqlarını vahid dövlət ətrafında birləşdirməyə səy göstərirdi.

Bir çox xanlıqların əhalisi uzaqgörən və ağıllı siyasət yeridən Fətəli xanda özlərinin xilaskarını görür, ondan imdad diləyirdilər. XVIII əsrin rus tarixçisi Mixail Çulkov bu barədə belə yazır: "Dərbənddə yaşayan Məhəmməd Səid xan təbəələrinə zülm verməklə yanaşı, onlardan zorla həddən artıq vergi tələb edir, verməyənlərin gözlərini çıxartdırırdı. Xanın belə hərəkəti xalqı hiddətə gətirmişdi. Əhali bu zülmədən qurtarmaq məqsədilə hakimiyyət başında olan qubalı Fətəli xana müraciət etmişdi ki, Dərbəndi məhz bu il silah gücü ilə alsın".

1759-cu ildə Dərbənd xanlığını birləşdirdikdən sonra Fətəli xanın nüfuzu daha da artdı. Dərbənd Şəhəri Quba xanlığının ikinci mərkəzinə çevrildi.

Dərbənd xanlığından sonra Fətəli xan diqqətini iqtisadi cəhətdən zəngin olan Bakı xanlığına yönəltdi. Fətəli xan bilirdi ki, Bakı xanlığı hərbi-siyasi cəhətdən zəifdir və xanlığın hakimi Məlik Məhəmməd xan xalq arasında o qədər də nüfuza malik deyildir. Qeyd edildiyi kimi, Bakı xanlığı nikah diplomatiyası yolu ilə asılı vəziyyətə salınmışdı. Fətəli xan vaxtilə Qaraqaytaq hakimi Əmir Həmzəyə boyun olduğu yetkin bacısı Xədicə

Bikəni 1767-ci ildə Bakı xanı Məlik Məhəmmədə ərə verməklə onunla müqavilə də bağladı. Həmin müqaviləyə əsasən, Məlik Məhəmməd yazılı surətdə söz verdi ki, həmişə Quba xanının xidmətində olacaq, həm onun, həm də varislərinin tabeliyindən çıxmayacaq. Tezliklə Xədicə Bikə qardaşının göstərişi ilə Bakı xanlığının idarə olunmasına müdaxilə etdi və iradəsiz Məlik Məhəmmədi demək olar ki, tamamilə öz təsiri altına aldı. Məlik Məhəmmədin vəfatından sonra Bakı xanlığının taxtında onun azyaşlı oğlu Mirzə Məhəmməd xan oturdu. Anası Xədicə Bikə isə onun qəyyumu olaraq xanlığın idarəsini büsbütün ələ aldı. Beləliklə də Bakı xanı tamamilə Quba xanlığından asılı vəziyyətə düşdü.

Dərbənd və Bakı xanlıqlarını Quba xanlığına birləşdirdikdən sonra qubalı Fətəli xan Şimali Azərbaycanın mərkəzində yerləşən Şamaxı xanlığını işğal etmək fikrinə düşdü. Fətəli xanın ilkin məqsədi Azərbaycanın şimalında yaranacaq dövlətin mərkəzini qədim Şirvanşahlar dövlətinin uzun müddət paytaxtı olan Şamaxı şəhərinə köçürmək idi. Digər tərəfdən, Şamaxı xanlığına sahib olduqdan sonra onun Şəki və Qarabağ xanlıqları ilə mübarizəsi xeyli asanlaşa bilərdi.

Fətəli xan Dərbənd və Bakı xanlıqlarını qan tökülmədən özünə birləşdirdiyi kimi, Şamaxı xanlığını da müharibəsiz əldə etməyi qərara aldı. O, bu barədə Şamaxı xanlığının hakimi Məhəmməd Səid xan və onun qardaşı Ağası xanla uzun-uzadı danışıqlar apardıqdan sonra razılıq əldə edildi ki, Quba xanlığı Şamaxı xanlığını hər hansı bir təcavüzdən qoruyacaq və bunun müqabilində Məhəmməd Səid xan hər il Quba xanlığının xəzinəsinə müəyyən miqdarda məbləğ verəcəkdir. Lakin çox keçmədi ki, Şəki xanlığına arxalanan Şamaxı xanlığı Quba xanlığına xərac verməkdən imtina etdi.

Bunun nəticəsidir ki, 1765-ci ildən başlayaraq Quba xanlığı ilə Şamaxı xanlığı arasında dörd il müharibə davam etdi. Şəki xanlığının Şamaxılılara kömək etdiyini bilən Fətəli xan Şəki xanlığının hakimi Hüseyin xanı öz tərəfinə çəkməyə nail oldu. Bunun əvəzində Fətəli xan Şamaxı xanlığından əldə etdiyi qənimətdən Şəki xanına verəcəyinə boyun oldu. Şəki xanlığının Quba xanlığı tərəfinə keçməsi müharibəni Fətəli xanın xeyrinə həll etdi. Beləliklə 1768-ci ildə müttəfiq qoşunları Köhnə Şamaxıya daxil oldular. Məhəmməd Səid xan xərac verməyə razılaşdı.

Qaliblər Şamaxı xanlığını öz aralarında bölüşdürdülər: Yeni Şamaxı və əlavə olaraq iki mahal Şəkili Hüseyin xanın ixtiyarına keçdi. O, buranın idarəsini naibi Manaf bəyə həvalə etdi. Lakin bununla yanaşı, Yeni Şamaxıda Quba xanlığının nümayəndəsi də oturmalı idi. Köhnə Şamaxı böyük bir ərazi ilə birlikdə Quba xanlığına birləşdirildi.

1768-ci ilin avqustunda Yeni Şamaxıda Fətəli xanın əleyhinə hazırlanmış sui-qəsdin üstü açıldı. Naib Manaf bəy öz həmrəylərini ətrafına toplayıb Yeni Şamaxıdan Quba xanlığının nümayəndəsini çıxarmağa hazırlaşdı. Bu hadisədən istifadə edən qubalı Fətəli xan Şəki xanlığının nümayəndəsi Manaf bəyi Yeni Şamaxıdan qovaraq, bütünlükdə Şamaxı xanlığını Quba xanlığına birləşdirdi. Bundan sonra Fətəli xan Yeni

Şamaxının idarəsini Məhəmməd Səid xana tapşırırdı. Gözlərindən məhrum olan Ağası xan qarabağlı İbrahimxəlil xanın sarayında özünə sığınacaq tapdı (1769).

1768-ci ildə Şamaxı xanlığından sonra Kürlə Araz çayının birləşdiyi sahədə yerləşən, çox da böyük olmayan Cavad xanlığı da Quba xanlığına birləşdirildi. Xanlığın hakimi Həsən xan könüllü surətdə Fətəli xanın himayəsini qəbul etdi.

Beləliklə, Fətəli xan pərakəndə Azərbaycan torpaqlarını birləşdirmək siyasətini tədricən həyata keçirdi. Lakin onun bu hərəkəti Azərbaycanın və qonşuluqda olan Cənubi Dağıstanın xudbin siyasət yürüdən bir sıra hakim feodallarının xoşuna gəlmədi. Onlar qubalı Fətəli xanın birləşdirici siyasətinə qarşı çıxmağı qərara aldılar. Quba xanlığının əleyhinə çıxmağa hazırlaşan dəstəyə Qaraqaytaq hakimi, Fətəli xanın qayını Əmir Həmzə başçılıq edirdi. O öz hərəkətlərinə bəraət qazandırmaq üçün Şamaxı ətrafında Avar hakimi Nutsal xanın qardaşları Bulucanın və Məhəmməd Mirzənin qətlə yetirilməsindən istifadə etdi.

Tezliklə Quba xanlığının əleyhinə çıxış etmək üçün hazırlanan dəstəyə Qarabağ və Şəki xanlıqlarının hakimləri, habelə Şamaxıdan qaçmış Ağası xan da qoşuldu.

Maraqlıdır ki, Qubanın özündə də Fətəli xanın əleyhinə çıxanlar tapıldı. Onlar əsas etibarlı ilə Fətəli xanın qardaşı Abdulla bəyin tərəfdarları idi. Beləliklə, Quba xanlığı əleyhinə çıxmağa hazırlaşan dəstə xeyli qüvvətləndi. 1773-cü ildə Fətəli xanla bu qüvvələr arasında baş verən döyüş Fətəli xanın qələbəsi ilə nəticələndi.

1774-cü ilin iyul ayında feodalların birləşmiş qoşunları Quba istiqamətində hərəkət edərək Xudat yaxınlığındakı Gavduşan çölündə Quba xanlığının qoşunları ilə döyüşə girdilər. Döyüş qubalıların məğlubiyyəti ilə nəticələndi. Yaralanan Fətəli xan Dərbəndə qayıtmağa macal tapmayıb Salyana çəkildi.

Qələbədən ruhlanan Əmir həmzə birləşmiş qoşunların başında Dərbənd istiqamətində hərəkət etdi. O, eyni zamanda bacısı Tutu Bikənin müdafiəsinə başçılıq etdiyi Dərbənd qalasına belə bir xəbər çatdırdı ki, Fətəli xan döyüşdə həlak olub, onlar xanın cənazəsini də özləri ilə gətirirlər. Lakin Tutu Bikə qardaşının yalanına inanmadı və düşməne qala divarlarından atəş açmağı əmr etdi. Əmir Həmzə qoşunlarını qala divarlarından uzaqlaşırırsa da, Dərbəndi təqribən doqquz ay mühasirədə saxladı. Bu müddət ərzində Fətəli xan dəniz vasitəsilə Dərbəndə qayıtdı. Həmin vaxt Qaraqaytağa general Medemin başçılığı ilə rus hərbi qüvvələri gəlmişdi. Onların məqsədi Rusiya Elmlər Akademiyasının həqiqi üzvü S.Qmelinin ölümünə səbəb olmuş Əmir Həmzəni cəzalandırmaq idi. Bundan istifadə edən Fətəli xan kömək üçün general Medemə müraciət etdi. O, tərəddüd etmədən və Rusiyanın hakim dairələrindən icazə almadan Fətəli xana kömək göstərdi. Beləliklə, düşmən qoşunları Dərbəndin mühasirəsindən əl çəkib geriye dönməyə məcbur oldular.

General Medemin özbaşinalığı II Yekaterina hökumətini qane etmədi və buna görə o, hətta tənbeh olundu.

Qarabağlı İbrahim xan da dağınıq Azərbaycan torpaqlarını birləşdirmək təşəbbüsündə olmuşdu. İbrahimxəlil xan, ilk növbədə, ona zahirən tabe olan, əslində isə həmişə əleyhinə çıxan və sərbəstliyə can atan Qarabağ mülkləri ilə vuruşmuşdur. Digər tərəfdən, İbrahimxəlil xan onu diz çökdürməyə çalışan qubalı Fətəli xanla uzun müddət mübarizə aparmışdı. Bakılı Məlik Məhəmməd xan rəqabət aparan xanları barışdırmaq məqsədilə Şuşaya getmişdi. Lakin İbrahimxəlil xan Məlik Məhəmmədin səmimiliyinə inanmayıb onu zindana salmış (1779), Məlik Məhəmməd iki il Şuşa qalasında həbsdə qalmışdı.

Qubalı Fətəli xanın Qarabağ xanlığına bir neçə dəfə basqın etməsi heç bir nəticə vermədi. 1780-ci ildə Fətəli xan öz qoşunları ilə Qarabağ xanlığı ərazisinə daxil olarkən II İrakli İbrahim xana kömək üçün şahzadələr Georgi və Davidin başçılığı altında qoşun göndərdi. Şahzadə David Fətəli xanın qoşunları tərkibində olan Dağıstandan toplanmış müzdlü döyüşçüləri yoldan çıxarıb onların Quba xanını tərk etməsinə nail oldu. Bunun nəticəsi idi ki, toqquşma zamanı Quba qoşunları məğlubiyətə uğradı. 1781-ci ilin əvvəlində Fətəli xan yenidən Qarabağa basqın etdi. Bu zaman bir çox kənd qarət olundu, xeyli əhali və mal-qara zorla Quba xanlığına aparıldı.

1783-cü il iyulun 24-də Georgiyevsk şəhərində bağlanan müqaviləyə əsasən Kartli-Kaxetiya çarlığı Rusiyanın himayəsinə qəbul olundu. Rusiya Gürcüstanı hər cür təcavüzdən qoruyacağına söz verdi. Tezliklə Rusiyadan Kartli-Kaxetiya çarlığına polkovnik S.Burnaşovun başçılığı altında iki batalyon rus qoşunu göndərildi. Georgiyevsk müqaviləsi bağlandıqdan sonra Rusiya dövlətinin Qafqazdakı nümayəndəsi P.S.Potyomkinin imzası ilə qonşuluqda yerləşən bütün Azərbaycan xanlıqlarına hədiyyələr və eyni zamanda hədə-qorxu ilə dolu məktublar göndərildi. Məktubda onlar II İraklini müdafiə etməyə çağırılırdılar. Bir sıra xanlıqlarda yerli hakimlər Rusiya dövlətindən ehtiyat edərək, Potyomkinə göndərdikləri cavab məktubunda İrakliyə xeyirxah münasibət bəslədiklərini bildirdilər. Lakin bəzi xanlıqlardan fərqli olaraq qubalı Fətəli xan nəinki Potyomkinə müsbət cavab göndərdi, əksinə, o, II İrakli ilə rəqabət aparan sabiq Kartli çarı Vaxtanqın nəvəsinə - Gürcüstandan qaçmış knyaz Aleksandra öz sarayında sığınacaq verdi. Fətəli xan hətta ona məqsədinə çatmaq üçün kömək edəcəyinə də söz verdi. Bundan xəbər tutan Potyomkin hər ehtimalla qarşı Tiflisdəki rus qoşunlarına hazır vəziyyətdə olmağı tapşırırdı.

Qarabağda isə İbrahimxəlil xanın əleyhinə olan mülklər onu taxtdan salmaq məqsədilə Potyomkinə bildirdilər ki, Qarabağda xan hakimiyyəti devrildikdən sonra onlar Rusiyanın himayəsi altında burada xristian dövləti yaradılması arzusundadırlar. Bundan xəbər tutan İbrahimxəlil xan diplomatik addım ataraq II Yekaterina hökumətinə bildirdi ki, o, Rusiya dövlətinin himayəçiliyini qəbul etməyə hazırdır. II Yekaterina İbrahimxəlil xanın müraciətinə biganə qalmayıb, Qafqazda fəaliyyət göstərən

Potyomkinə aşağıdakı məzmununda məktub göndərdi: "Mənə elə gəlir ki, İbrahim xanın məktubu, türklərin və iranlıların məktublarından fərqli olaraq, nəzakətlə yazılmışdır. Yaxşı olardı ki, mənə onun kim olduğunu bildirəsən: necə olub ki, xan rütbəsinə çatmışdır, cavandır, ya qoca, qüvvəsi nə vəziyyətdədir". Lakin İbrahim xan Fətəli xanın hücumlarını dəf etdikdən sonra Xaçın məliki Mirzə xan və Vərəndə məliki Şahnəzər İbrahimxəlil xana bildirdilər ki, onlar Qarabağ xanının müttəfiqi olacaqlar.

1781-ci ildə İbrahimxəlil xan Xaçın və Vərəndə mülüklərinin dəstələri ilə Tuğ qalasını mühasirəyə aldı. Müttəfiqlər Dizaq məliki Yesayın hakimiyyətdən devirməyə nail oldular və əvəzində oraya Yesayın qardaşı oğlu Bəhramı məlik təyin etdilər. İbrahimxəlil xanın Qarabağın digər mülükləri ilə mübarizəsi də onun qələbəsi ilə başa çatdı.

II Yekaterina İbrahimxəlil xana hər hansı bir hərbi kömək etməyə tələsmirdi. Bunun səbəblərindən biri də Şuşa qalasında həbsdə olan mülüklərin zindandan qaçıb Tiflisə getmələri və II Yekaterinaya müraciətləri idi ki, İbrahimxəlil xana kömək edilməsin. Belə bir məlumat da var ki, həmin dövrdə Tiflisdə yerləşən rus batalyonunun komandiri S.Burnaşov Qarabağ xanlığına yürüş etmişdir. Lakin Rusiya-Türkiyə müharibəsinin başlanması buna mane olmuş və Burnaşov qoşunları ilə birlikdə Tiflisə qayıtmışdır.

Rusiya-Türkiyə müharibəsi dövründə Qarabağ xanlığının Azərbaycanın digər xanlıqları arasında nüfuzu xeyli artmışdı. Belə ki, Naxçıvan, Qaradağ, Ərdəbil, Xoy və digər xanlıqlar İbrahimxəlil xanla həmrəy və ona tərəfdar olduqlarını bildirmişdilər. Beləliklə, Şəkili Hacı Çələbi xanın, urmiyalı Fətəli xan Əfşarın, qubalı Fətəli xanın, qarabağlı İbrahimxəlil xanın dağınıq Azərbaycan torpaqlarını birləşdirmək sahəsindəki təşəbbüsləri uğursuzluqla nəticələndi. Bunu ilk növbədə hər bir feodalın torpaqların birləşdirilməsi prosesində öz şəxsi mənafeyini güdməsi, istehsal münasibətlərinin geridə qalması və məhsuldar qüvvələrin zəif inkişaf etməsi, ölkənin ayrı-ayrı hissələri arasında iqtisadi əlaqələrin zəifliyi ilə izah etmək olar. Bu baxımdan onu da qeyd etmək vacibdir ki, Azərbaycan torpaqlarının birləşdirilməsi sahəsində uğur qazanan hər hansı bir hakim, feodal digər xanların ciddi müqaviməti ilə qarşılaşırdı.

Sual 3. Azərbaycan xanlıqları XVIII əsrin sonunda.

XVIII əsrin 80-ci illərinin sonunda bütün hakimiyyəti (Xorasan istisna olmaqla) ələ alan Qacar sülaləsinin banisi Ağa Məhəmməd xan sabiq Səfəvi dövlətinin sərhədlərini bərpa etdikdən sonra tac qoymağı qərarlaşdı. Məlum olduğu kimi, Səfəvi dövlətinin süqutunadək bütün Cənubi Qafqaz, Azərbaycan və Şərqi Gürcüstan bu dövlətin tərkibində idi. Məhz buna görə də Ağa Məhəmməd xan həmin ölkələri özünə tabe etmək fikrinə düşdü.

Ağa Məhəmməd xan hərbi yürüşə başlamazdan əvvəl Cənubi və Şimali Azərbaycan xanlıqlarına, habelə Kartli-Kaxetiya çarlığına fərmanlar göndərdi və onlardan tabelik rəmzi kimi ən yaxın qohumlarından onun

sarayına girov göndərməyi tələb etdi. İran sərhədlərindən uzaqda yerləşən Azərbaycan xanlıqları, habelə Kartli-Kaxetiya çarlığı Ağa Məhəmməd xanın hədə-qorxu ilə dolu fərmanını rədd etdilər. İran sərhədləri yaxınlığında yerləşən xanlıqların bir çoxu Ağa Məhəmməd xandan ehtiyat edərək, zahirən də olsa, ona itaətə hazır olduqlarını bildirdilər. Azərbaycan xanlıqlarının əksəriyyətini silah gücünə tabe etməyə hazırlaşan Ağa Məhəmməd xan Fars və Şiraz əyalətlərində baş vermiş üsyanlara görə öz yürüşünü təxirə salmalı oldu.

1793-cü ildə Ağa Məhəmməd xan yenidən Azərbaycan xanlıqlarına fərmanlar göndərib onlardan tabe olmağı tələb etdi və əks təqdirdə silaha əl atacağını bildirdi.

İran hökmdarının hədəsi bir sıra Azərbaycan xanlıqlarını qorxutmadı. Ağa Məhəmməd xana sərt cavab verənlərdən biri də qarabağlı İbrahimxəlil xan idi. O, İrandan gələn qasidə bildirdi: "Mənim atam vəsiyyət edib ki, heç kəsə bac-xərac verməyim, heç bir dövlətə də tabe olmayım".

Cənubdan yaxınlaşan təhlükə qarşısında qarabağlı İbrahimxəlil xan və Talış xanlığının hakimi Mir Mustafa xan ümumi düşməne qarşı birlikdə müqavimət göstərməyi qərara aldılar. Tezliklə onların ittifaqına Kartli-Kaxetiya çarı II İrakli və irəvanlı Məhəmməd xan da qoşuldular. Qarabağ xanlığı daxilində düşməne müqavimət məqsədilə qızgın hazırlıq işlərində Azərbaycan xalqının görkəmli şairi, Qarabağ xanının vəziri Molla Pənah Vaqif böyük fədakarlıq göstərdi. Tezliklə Şuşa qalasına çərik dəstələri cəm oldu. İbrahimxəlil xan Qarabağ döyüşçülərinin bir hissəsini Şuşada saxlayıb, digər hissəsini qala divarlarından kənardakı yol keçidlərində yerləşirdi. İbrahimxəlil xan, düşmən keçə bilməsin deyə, Araz çayı üzərindəki Xudafərin körpüsünü dağıtmağı əmr etdi.

Ətrafına kifayət qədər qoşun toplamış İbrahimxəlil xan dostluq və həmrəylik əlaməti olaraq şamaxılı Mustafa xana və II İrakliyə qarabağlılardan ibarət dəstələr göndərdi. II İrakli də öz növbəsində şahzadə Aleksandrın başçılığı altında Qarabağa gürcü qoşunları yolladı.

Cənubi Qafqazda, xüsusilə Şimali Azərbaycanda ona qarşı görülən tədbirlərdən xəbər tutan Ağa Məhəmməd xan yürüşə başlamağa tərəddüd etdi. Lakin Dərbənd, Gəncə və Şəki xanlıqlarından bir-birinin ardınca gələn elçilər Ağa Məhəmməd xana itaət etməyə hazır olduqlarını bildirdikdən sonra İran hökmdarı bir qədər ürəkləndi. Yuxarıda adları çəkilən xanlıqların elçiləri ilə aparılan danışıqlardan aydın oldu ki, xanlıqlar arasında birlik yoxdur və onlar birgə müqavimət göstərmək üçün hələ də razılığa gələ bilməmişlər. Ağa Məhəmməd xan belə bir əlverişli fürsəti əldən vermədi və yürüşə başlamaq üçün son hazırlıq işlərini gördü.

Azərbaycan xanlıqları ümumi düşməne müqavimət üçün vahid cəbhə yaratmasalar da, şamaxılı Mustafa xan, Talış xanlığının hakimi Mir Mustafa xan, bakılı Hüseynqulu xan, naxçıvanlı Kəlbəli xan yerləşdikləri qalaları möhkəmlətməklə yanaşı, ərzaq ehtiyatları da toplayırdılar. Lakin xanlıqlardan heç biri birləşmək qərarına gəlmədi. Bunun əvəzində onlardan bəzisi özlərinə qüvvətli arxa axtararaq sadələvhlüklə Rusiya dövlətinin

vədlərinə inandı və hərbi kömək üçün II Yekaterina hökumətinə müraciət etdi.

Azərbaycan xanlarının və eləcə də Kartli-Kaxetiya çarlığının Rusiyaya müraciət etməsindən xəbər tutan Ağa Məhəmməd Ərdəbildən Şimali Azərbaycana üç istiqamətdə 100 min nəfərdən ibarət ordunun hərəkət etməsi haqqında əmr verdi.

Iran ordusunun birinci dəstəsi Muğan, ikinci dəstəsi şahın qardaşı Əliqulu xanın başçılığı altında İrəvan, Ağa Məhəmməd xanın özünün rəhbərlik etdiyi üçüncü dəstə isə Qarabağ istiqamətində irəlilədi.

İrəvana doğru hərəkət edən sərbazlar Naxçıvan qalasının önündə ayaq saxlamalı oldular. Naxçıvanlılar düşməne ciddi müqavimət göstərdilər. Ağa Məhəmməd xanın tabe olmaq haqqında qalaya göndərdiyi tələbə naxçıvanlılar Kəlbəli xanın başçılığı altında düşməne sarsıdıcı zərbələr endirməklə cavab verdilər. Planları pozulmasın deyə Ağa Məhəmməd xan Naxçıvan qalasının mühasirəsindən əl çəkib İrəvana doğru hərəkət etməyi qərara aldı. Müdafiəsi pis təşkil edilmiş İrəvan qalası zəif müqavimət göstərdi və az bir müddət ərzində düşmən əlinə keçdi.

Ağa Məhəmməd xanın rəhbərlik etdiyi İran qoşunlarının əsas dəstəsi 1795-ci ilin iyun ayında Şuşa qalasını mühasirəyə aldı. Sərbazlar qalaya arasıkəsilmədən atəş açmağa başladılar. Lakin düşmənin həmləsi qarabağlıları əsla qorxutmadı. Onlar bir neçə dəfə qaladan çıxaraq düşməne ağır zərbələr endirdilər. Nəhayət, Ağa Məhəmməd xan aclıq yolu ilə şuşalıların müqavimətini qırmağı qərara aldı. Lakin iş elə gətirdi ki, sərbazların özləri aclığa məruz qaldılar. Məsələ bundadır ki, şuşalıları bir neçə dəfə qaladan çıxaraq qəflətən İran qoşunlarının ehtiyat ərzağını ələ keçirdilər. Bu hadisədən hiddətlənən Ağa Məhəmməd xan qoşunlarına ətrafdakı kəndləri və yaşayış məntəqələrini talamağı əmr etdi.

Şuşanın mühasirəsi bir aydan artıq davam etdi. İran sərbazlarının Şuşa ətrafında məğlubiyyəti, yubanmaları şahın planlarını alt-üst edə bilirdi. Odur ki, düz 33 gündən sonra Ağa Məhəmməd xan ordusuna Şuşanın mühasirəsindən əl çəkib Tiflis istiqamətində irəliləməyi əmr etdi. Tiflis şəhərini qarət və darmadağın etdikdən sonra İran sərbazları 1795-ci il sentyabrın 20-də külli miqdarda qənimət, habelə 20 min əsirlə şəhəri tərk etdilər.

Həmin ilin noyabrında Ağa Məhəmməd xanın ordusu Gəncəyə çəkildi və buradan o, yenə də Şuşaya qasid göndərərək tabe olmağı tələb etdi. Bu dəfə də şuşalıları rədd cavabı verdilər. Bundan sonra Ağa Məhəmməd xan qışlamaq üçün ordusunu Muğana çəkdi.

Iran qoşunları Muğanda yerləşdiyi zamanda Azərbaycanda feodal ara müharibələri kəsilmirdi. Bəzi xanlar Ağa Məhəmmədin Azərbaycanda olmasından öz xeyirlərinə istifadə etməyə çalışırdılar. Şamaxılı Mustafa xanın malikanəsində gözü olan şəkili Məhəmməd Həsən xan onu Ağa Məhəmmədin nəzərindən salmaq məqsədilə yaxın adamı Hacı Seyid bəyi İran hökmdarının düşərgəsinə göndərdi. Ağa Məhəmməd xan şamaxılı

Mustafa xanı cəzalandırmaq üçün sərkərdəsi Mustafa xan Dəvəlini Şamaxıya yolladı. Şəki xanlığının qoşunu da İran sərbazları ilə birləşdi.

Düşmən qüvvələrinin yaxınlaşmasından xəbər tutan şamaxılı Mustafa xan vaxt itirmədən şəhər əhalisini Fit dağında yerləşən əlçatmaz qalaya köçürdü. Ağa Məhəmmədin qoşunları heç bir müqavimətə rast gəlmədən Şamaxıya daxil oldular. İran sərbazları və Şəkiddən gələn dəstələr boşaldılmış şəhəri qarət etməklə kifayətləndilər.

Şamaxıdakı "qələbədən" ruhlanan Ağa Məhəmməd xan Azərbaycanın, eləcə də Dağıstanın feodal hakimlərinə fərman göndərərək tabe olmalarını tələb etdi. Fərmanda Ağa Məhəmməd xan bütün Azərbaycan xanlıqlarının ona tabe olması barədə yalan da yazmışdı. Lakin İran hökmdarının hiyləsi baş tutmadı. Qubalı Şeyxəli xan və Gəncəli Cavad xandan başqa Azərbaycanın heç bir feodal hakimi Ağa Məhəmməd xanın fərmanını qəbul etmədi.

Ağa Məhəmməd xan Mustafa xan Dəvəlini Şamaxı xanlığına təyin edərək, ona Şamaxı şəhərində oturacağı əmr etdi. Mustafa xan Dəvəli hakimiyyət başına gələn kimi xanlıq əhalisini qarət etməyə başladı. Lakin qəddarlıq və zorakılıq xalqın iradəsini qıra bilmədi. Yerli əhali silaha əl atıb Mustafa xan Dəvəlini qətlə yetirdi. Bu hadisə Ağa Məhəmməd xanı xeyli məyus etsə də, Mustafa xan Dəvəlinin öldürülməsinə görə əhaliyə divan tutmaqdan ehtiyat etdi.

Şamaxı şəhərini tərk etmiş xanlığın hakimi Mustafa xan da öz növbəsində İran sərbazları ilə mübarizəsini davam etdirirdi. Fit dağında mövqeyini möhkəmləndirən Mustafa xan İran sərbazlarının Dərbənd istiqamətində hərəkətinə mane oldu. Toqquşma zamanı şamaxılılar 3000 sərbazı məhv etdikləri halda, özləri 100 döyüşçü itirdilər. Bundan əlavə, şamaxılılar İran qoşunlarından 4 ədəd top da qənimət götürdülər. Bu topları Ağa Məhəmmədin sərbazları Tiflis şəhərini qarət etdikləri zaman ələ keçirmişdilər.

Şəkili Məhəmmədhəsən xan öz dəstəsi ilə Ağa Məhəmməd xanın qoşunlarının tərkibində hərbi əməliyyatlarda iştirak edərkən, onun kiçik qardaşı Səlim ağa saray çevrilişi edərək Şəki xanlığında hakimiyyəti ələ aldı. Məhəmmədhəsən xanın Ağa Məhəmməd xana xidmət etməsindən narazı olan saray əyanları və əhali Səlim ağanın hərəkətini müdafiə etdilər. Şəki xanlığının yeni hakimi Ağa Məhəmməd xandan ehtiyat edərək özünə dayaq axtardı. Tezliklə o, qarabağlı İbrahimxəlil xanın simasında müttəfiqini tapdı. O, İran sərbazlarının gec-tez Şəkiyə basqın etmələri ehtimalı qarşısında şəhər əhalisini daha etibarlı olan Gələsən-görəsən qalasına köçürdü.

Şəki xanlığında hakimiyyətdən uzaqlaşdırılan Məhəmmədhəsən xan kömək üçün Ağa Məhəmməd xana müraciət etdi. Lakin həmin vaxt Ağa Məhəmməd xanın özünün yerli hakimlərin köməyinə ehtiyacı vardı. Hakimiyyətdən uzaqlaşdırılmış Məhəmmədhəsən xan artıq Ağa Məhəmməd xana lazım deyildi. Odur ki, onun gözlərini çıxartdırıb İrana göndərdi.

Ağa Məhəmməd xanın Cənubi Qafqaza dağıdıcı yürüşündən sonra Rusiya cənub sərhədlərinin təhlükəsizliyini qorumaq və Xəzər dənizindəki hakim mövqeyini saxlamaq, habelə 1783-cü il Georgiyevsk müqaviləsinin şərtlərinə əməl etmək məcburiyyəti qarşısında qaldı. 1795-ci ilin noyabr ayında Mozdok şəhərindən Cənubi Qafqaza ilkin mərhələdə iki istiqamətdə rus qoşunları göndərildi. Tiflisə polkovnik Siroxnevin başçılığı ilə iki yeger batalyonu, Dağıstan və Azərbaycan istiqamətində isə general-mayor Savelyevin komandanlığı altında piyada batalyonu hərəkət etdi. Ağa Məhəmməd xanın Azərbaycanı tərk etməsinin başlıca səbəblərindən biri də bu oldu.

Rus qoşunları cənuba doğru hərəkət etdikləri vaxt Yekaterina general Qudoviçə sərəncam göndərərək ondan bütün Cənubi Qafqazı, habelə Xəzər dənizi sahillərini İran təcavüzündən qorumağı tələb etdi. Bu dövrdə II Yekaterina hökumətinin məqsədi Qara dənizlə Xəzər dənizini Rusiyanın rəqibləri üçün mübarizə meydanına çevirməkdən ibarət idi.

Xəzər dənizi eyni zamanda Rusiyanın Orta Asiya ölkələrinə də nüfuz etməsində böyük rol oynaya bilərdi. Odur ki, II Yekaterinanın əmrinə əsasən İran qoşunları silaha əl atdıqları təqdirdə düşməne atəş açmaq və Ağa Məhəmməd xanın qoşunlarını Şamaxı, Bakı və Xəzər dənizi sahillərinə buraxmamaq tapşırılmışdı. Siroxnevin və Savelyevin qoşunları Cənubi Qafqaza çatar-çatmaz Rusiyadan buraya böyük bir hərbi qüvvə göndərilməsi qərarlaşdırıldı. Rus qoşunlarının Cənuba doğru hərəkət etməsi xəbərini eşidən Ağa Məhəmməd xan, yuxarıda qeyd edildiyi kimi, Azərbaycanı tərk etməyə məcbur oldu.

1795-ci ildə Kartli-Kaxetiya çarlığını, eləcə də Tiflis şəhərini darmadağın edən İran qoşunları Şuşada qarabağlıların qəhrəmancasına müqavimətinə rast gəlib geri çəkilməyə məcbur oldular.

1796-cı ildə Rusiya qoşunlarının Azərbaycana yürüşü ilə əlaqədar İran tərəfindən təhlükə sovuşdu. Lakin bunu Rusiya tərəfindən şimali Azərbaycanlılara "kömək" adlandırmaq olmazdı. Çar hökuməti hələ I Pyotr-un vaxtından Rusiyanın müstəmləkəçilik siyasətini həyata keçirməyə can atırdı. Rusiya strateji məqsədlərdən başqa, Xəzər dənizində əlverişli liman olan Bakıda və Azərbaycan ərazisində, digər dayaq məntəqələrində möhkəmlənməyi nəzərdə tuturdu ki, bu da Yaxın və Orta Şərqi ölkələrinin hamısı ilə ticarət üçün əlverişli zəmin yaratmalı idi. Bu barədə II Yekaterina xüsusi "Manifest" də vermişdi. Nəzərdə tutulmuş bütün bu tədbirlər 1797-ci ildə həyata keçirilməli idi.

Cənubi Qafqaza hazırlanan yürüşə rəhbərliyi II Yekaterina özünün sevimlilərindən biri olan V.Zubova həvalə etdi. Rus ordusu Cənubi Qafqaza, daha doğrusu Azərbaycana iki istiqamətdə irəliləməli idi: karvan yolu ilə gedərək, ilk növbədə böyük strateji əhəmiyyətə malik Dərbənd qalasını ələ keçirməli, sonra isə dəniz yolu ilə Dərbəndə doğru bir neçə hərbi gəmi hərəkət etməli idi. V.Zubov Dərbənd və Bakını almalı, burada piyadalarla gəmiləri birləşdirib vahid ordu ilə qarşıda duran tədbirləri həyata keçirməli idi. Bakı şəhərində V.Zubova rus qoşunları üçün hərbi ləvazimat

və ərzaq anbarı yaratmaq da tapşırılmışdı. 1796-cı il aprelin 18-də V.Zubovun başçılığı ilə rus qoşunlarının Azərbaycana yürüşü başlandı. Rus qoşunları Savelyevin mühasirəyə aldığı Dərbənd qalasına yaxınlaşdı.

Ağa Məhəmməd xan Azərbaycanı tərk edəndən sonra meydanda tək qalmış qubalı Şeyxəli xan Rusiya tərəfindən yaxınlaşan təhlükənin qarşısını almaq üçün digər Azərbaycan xanlıqlarından kömək istədi. Lakin Şeyxəli xanın çağırışına cavab olaraq yalnız bakılı Hüseyinqulu xan Dərbənddə iki ədəd top göndərməklə kifayətləndi.

Rus qoşunlarının yaxınlaşması ilə əlaqədar olaraq Dərbənddə böyük iğtişaş baş verdi. Şəhərdə bir-birinin əksinə iki cəbhə yarandı: rus qoşunlarının gəlməsini alqışlayanlar və bunu istəməyənlər. Məsələdən xəbər tutan V.Zubov Dərbənd istiqamətindəki yürüşünü sürətləndirdi. Həmin il mayın 2-də rus qoşunu şəhərin lap yaxınlığında düşərgə saldı. Dərbənd qala divarlarına böyük ümid bəsləyən Şeyxəli xan müqavimət göstərməyi qərara aldı. Lakin rus ordusunun toplarından atılan atəşlə qala divarlarının zədələnməsi Şeyxəli xanı təslim olmağa vadar etdi. Tarixi mənbələrə görə şəhərdəki ermənilərin satqınlığı da bu işdə az rol oynamamışdı. Dərbənd qalasında iki həftə qaldıqdan sonra V.Zubov Dərbənd xanlığının idarəsini Şeyxəli xanın Rusiyaya meyil edən bacısı Pəricə xanıma tapşıraraq, Bakı istiqamətində hərəkət etdi.

Bakılı Hüseyinqulu xanın rus qoşunlarının Abşeron yarımadasına yaxınlaşmasına mənfi münasibət bəslədiyindən xəbər tutan V.Zubov təcili olaraq ona məktub göndərdi və yürüşün əsl mahiyyətini ört-basdır edərək xoş niyyətlə gəldiyini bildirdi. Hüseyinqulu xan V.Zubovun səmimiyyətinə inanmasa da, Rusiyanın hərbi texnikasından ehtiyat edərək onu xoş məramla qarşılamayı daha üstün tutdu. 1796-cı il iyun ayının 13-də Hüseyinqulu xan V.Zubovun düşərgəsinə yollandı.

İki gündən sonra rus qoşunları general-mayor Raxmanovun başçılığı və Şeyxəli xanın müşayiəti ilə Bakı qalasına, təqribən eyni vaxtda Qubaya daxil oldular. V.Zubovun əmrinə əsasən Qubada Dərbənd xanlığından asılı olmayan müstəqil xanlıq yarandı. Bakıda və Qubada müəyyən miqdarda rus qoşunları saxlayan V.Zubov Şamaxıya doğru irəlilədi. Diplomatiya yolu ilə hərəkət edən Zubov çapar vasitəsilə şamaxılı Mustafa xana hədiyyələr və məktub yolladı. Hədiyyələri və məktubu alan Mustafa xan Zubova xəbər göndərdi ki, onun pişvazına özü çıxacaq. Rus qoşunları Şamaxıya tərəf hərəkət etdikdə Şəki xanlığının hakimi Səlim xan Zubovun düşərgəsinə gəldi. Həm şamaxılı Mustafa xan, həm də şəkili Səlim xan Zubovla yaxşı münasibətdə olmaqla, hər şeydən əvvəl, Rusiyadan Ağa Məhəmməd xanın əleyhinə hərbi kömək almaq məqsədini güdürdülər.

Rus qoşunlarının Azərbaycanda, Dərbənd istisna olmaqla, heç bir müqavimət görülmədən hərəkət etməsinə Ağa Məhəmməd xan biganə qala bilməzdi. Odur ki, İran hökmdarı öz adamlarını, o cümlədən qardaşı oğlu Əsgər xanı Azərbaycana- Şəki, Şamaxı və Gəncə xanlıqlarına göndərərək onların ruslar əleyhinə çıxmasını tələb etdi.

Ağa Məhəmməd xanın sərbazlarının Azərbaycanda törətdikləri vəhşiliklərin şahidi olan xanlar İran hökmdarınının təbliğatına uymadılar. Gəncəli Cavad xan da Ağa Məhəmməd xanın müraciətini cavabsız qoydu.

Cənubi Qafqazda mövqeyini möhkəmlədən Zubov II Yekaterinanın "Manifest"inə əsasən Azərbaycanda yuxarıda qeyd edilən tədbirləri həyata keçirməli idi. Lakin 1796-cı il noyabrın 6-da II Yekaterinanın gözlənilməz ölümü Rusiya dövlətinin nəzərdə tutduğu tədbirlərin həyata keçirilməsini bir müddət təxirə saldı. I Pavel Rusiya qoşunlarının tezliklə Cənubi Qafqazdan geri dönməsi barədə əmr verdi. Rus qoşunları Azərbaycandan çıxıb getdikdən sonra Ağa Məhəmməd Şah 1797-ci ildə ona müqavimət göstərənlərə divan tutmaq məqsədilə Qafqaza, xüsusilə Azərbaycana ikinci yürüşə başlamağı qərara aldı.

Azərbaycanlıların itaətsizliyindən hiddətlənən Ağa Məhəmməd şah bu dəfə onlar üçün daha ağır aqibət hazırlayırdı. Yerli əhalinin mübarizliyinə əmin olan şah öz sələflərinin təcrübəsindən istifadə edərək, Azərbaycanda I Şah Abbasın əhalini doğma torpaqlarından zorla qürbət yerlərə köçürülməsi siyasətini tətbiq etməyi və beləliklə, xalqın müqavimətini qırmağı qərara aldı.

Lakin Ağa Məhəmməd şah Cənubi Azərbaycan xanlıqlarını tamamilə özünə tabe etməmiş şimala doğru hücumdan çəkindi. Bu məqsədlə o, ilk növbədə qardaşı Əliqulu xan başda olmaqla böyük bir sərbaz dəstəsini Təbriz xanlığına göndərdi. Tezliklə Ağa Məhəmməd şahın özü də Ərdəbilə gəldi. O, burada birinci yürüşü ərəfəsində olduğu kimi, Azərbaycanın bütün xanlıqlarına və Kartli-Kaxetiya çarlığına fərmanlar göndərərək onlardan tabe olmağı tələb etdi. Əks təqdirdə, yurdlarını darmadağın edəcəyi ilə hədələdi. Şah cavab gözləmədən yerli əhali arasında çaxnaşma salmaq məqsədilə öz dəstələrini yaxın xanlıqlara yola saldı.

Naxçıvana göndərdiyi süvari dəstəsinə şah konkret əmr vermişdi: xanlığı darmadağın edib, əhalisini İranın ucqarlarına köçürsün. Bu dəfə Ağa Məhəmməd şahın daha hazırlıqlı qoşunlarına müqavimət göstərə bilməyəcəyinə əmin olan Naxçıvan xanlığının hakimi Kəlbəli xan yurdunu, özünü və əhalisini gözlənilən cəzadan qurtarmaq üçün qiymətli hədiyyələrlə Ərdəbilə gəlib şahdan imdad dilədi. Ağa Məhəmməd şah hədiyyələri alandan sonra 1796-cı ildə rus qoşunları Azərbaycanda olarkən onlarla əlaqə saxladığına görə xanın gözlərini çıxartdırıb həbs etdi və Tehrana göndərdi.

Ağa Məhəmməd şah Xoy xanlığının hakimi Hüseyin xanla da belə xaincəsinə rəftar etdi. Xanı danışıqlar aparmaq üçün öz düşərgəsinə dəvət etdi və oradaca həbsə alıb Tehrana yolladı.

Şah hələ də 4000 sərbazla İrəvanda qalmaqda olan Təvəkkül xana kömək məqsədilə Zəfər xanı oraya göndərdi. İrəvanlı Məhəmməd xan da rus qoşunlarının komandanı V.Zubovla məktublaşmışdı. Məhəmməd xan "günahını" yumaq məqsədilə, habelə Qacar nəslindən olduğuna görə qiymətli hədiyyələrlə şahın düşərgəsinə gəldi. Hədiyyələrdən imtina

etməyən Ağa Məhəmməd şah ondan 500000 tümən də tələb etdi. Əks təqdirdə, xanı dar ağacı ilə hədələdi. Məhəmməd xan 200000 tümən nağd pul verdikdən sonra əmlakını satıb daha 300000 tümən verəcəyinə and içdi. Bütün bunlara baxmayaraq, Məhəmməd xan, arvadı və uşaqları həbs edilib Qəzvinə göndərildi.

Ağa Məhəmməd şah Talış xanlığını zəbt etməyi Süleyman xana tapşırırdı. Düşmənin yaxınlaşdığını eşidən Mir Mustafa xan 200 ailə ilə Sarı adasına köçdü. Lənkəranın yerdə qalan əhalisi əlçatmaz dağlara çəkildi.

Qarabağlı İbrahimxəlil xanın əmri ilə Araz üzərindəki Xudaferin körpüsü uçurulduğuna görə İran qoşunları Araz çayını çox çətinliklə keçə bildilər. Qayıqlardan bəzisi sürətlə axan çay sularına tab gətirməyib çevrildi. Nəticədə bir çox sərbaz həlak oldu.

Düşmənin çayı keçdiyini gören qarabağlı İbrahimxəlil xanın əmri ilə onun döyüşçüləri külli miqdarda qayığı arabalarla çayın yuxarı başına daşıyıb düşmən düşərgəsindən bir qədər aralıda boşaltdılar. Qarabağlılar qayıqları ağır daşlarla doldurub qaranlıq düşən kimi çaya buraxdılar. Ağır yüklü qayıqlar suda çox üzə bilməyib bir-birinin ardınca sahilədən uzaqlaşmadan batdı. Beləliklə, daşla dolu qayıqlar Arazın məcrasını dəyişdi.

Qəflətən axan sel yalnız sərbazların azuqəsini, geyimini deyil, həmçinin külli miqdarda silahı da aparmışdı. Şah qarabağlıların bu əməlinin əvəzini yerli əhalidən çıxdı. Sərbazlar çəyirtkə kimi kəndlərə daraşib əhalinin son tikəsini əlindən aldılar. Sənətkarlara, xüsusilə dəmirçilərə zorla silah hazırlatdırdılar.

İran qoşunları Əsgəran qalası ətrafında qarabağlıların güclü müqavimətini qırıb Şuşaya yaxınlaşdılar.

1797-ci ildə İbrahimxəlil xan yenə də Şuşa qalasının müdafiəsinə rəhbərlik etmiş, mərdlik və vətənpərvərlik nümunəsi göstərmişdir.

Hücumun uğursuz olduğunu gören Ağa Məhəmməd şah atəşi qala divarlarının eyni nöqtəsinə vurmağı əmr etdi ki, bəlkə həmin hissədə yarıq əmələ gəlsin. Həqiqətən də toplardan açılan yaylım atəşləri qala divarlarının bir hissəsini zədələyərək düşmən qoşunlarının Şuşaya soxulması təhlükəsini artırdı. Bunu gören İbrahimxəlil xan düşmənin topxanasını susdurmağı qərara aldı. İbrahimxəlil xanın başçılığı altında qalanın qapılarından eyni vaxtda üç yüngül süvari dəstəsi çıxaraq cəld düşmən topxanası üzərinə hücum etdi. Qarabağlıların məqsədini tez duyan Ağa Məhəmməd şah təcili surətdə əks tədbir gördü. O, sərbazları iki hissəyə bölərək, birinə Qarabağ süvarilərinin qarşısını almağı, digərinə isə qala divarı istiqamətində irəliləməyi əmr etdi.

Topxana sıradan çıxarılsa da, düşmən piyadaları tərəfindən yol bağlandığından qələbə qazanmış qarabağlılara qalaya qayıtmaq müyəssər olmadı. İbrahimxəlil xan özünün azsaylı dəstəsi ilə mühasirəni yarıb keçməyə və Dağıstan tərəfə pənah aparmağa məcbur oldu.

Baş müctəhid Hacı Babəklə görüş zamanı Ağa Məhəmməd şah Qurani götürüb ona öz möhürünü basdı və and içdi ki, müqavimətə rast

gəlməsə, Şuşada bir nəfərə də toxunmayacaqdır. Şah eyni zamanda Hacı Babəkə tapşırırdı ki, onun gəlişi münasibətilə şuşalılar 500000 əşəfi toplamalıdır. Lakin Hacı Babək təzminatı 200000 əşrəfiyə endirməyə nail oldu.

Şah tələb etdiyi təzminatı aldıqdan sonra, Qurana and içdiyinə baxmayaraq, sərbazlara şəhəri qarətə icazə verdi.

Lakin sui-qəsd nəticəsində Ağa Məhəmməd şahın Şuşada öldürülməsi (1797-ci il iyulun 4-də) şahın Cənubi Qafqazı fəth etmək planlarını yarımçıq qoydu. Şahın öldürülməsi xəbərini eşidən sərbazlar qeyri-mütəşəkkil vəziyyətdə İrana qaçmağa başladılar. Şuşalılar İran qoşunlarını Araz çayının sahillərinə qədər təqib etdilər.

Şuşada hakimiyyət müvəqqəti olaraq Məhəmməd bəyin əlinə keçdi. O, Ağa Məhəmmədin öldürülməsi xəbərini əmisi İbrahimxəlil xana çatdırıb, ona geri qayıtmağı təklif etdi. Tezliklə İbrahimxəlil xan Şuşaya qayıtdı və minnətdarlıq əvəzinə Məhəmməd bəyə şübhə ilə yanaşmağa başladı. Əmisinin ona qarşı münasibətini görəndə Məhəmməd bəy təqibdən canını qurtarmaq üçün Şuşanı tərk etməli oldu və Şəkiyə pənah gətirdi. Lakin Məhəmməd bəy yanıldı. Şəkiddə Səlim xan onu həbs edərək qan düşməni olan Şamaxılı Mustafa xana təhvil verdi. Mustafa xan Məhəmməd bəyi edam etdi.

Ağa Məhəmməd şahın qətlindən sonra Bakı, Gəncə və İrəvan xanları öz şəhərlərinə qayıtdılar.

İranda Ağa Məhəmməd şahın qardaşı oğlu Baba xan Fətəli şah adı ilə taxta çıxdı. Elə ilk gündən yeni Şah İranda hakimiyyətini möhkəmləndirməklə məşğul oldu. Beləliklə, Ağa Məhəmməd şahın ölümü və İranda hökm sürən hərə-mərclik nəticəsində Azərbaycan xarici müdaxilədən bir qədər yaxa qurtardı.

Gözləmək olardı ki, yuxarıda sadalanan hadisələrdən sonra Azərbaycan xanlıqları bir mərkəz ətrafında birləşməyin zərurətini dərk edəcək, vahid dövlət yaradacaqlar. Lakin təəssüf ki, belə olmadı. İran qoşunlarının getməsi ilə ölkədə kəskin daxili feodal ara müharibələri başlandı.

Bundan istifadə edən İranın yeni hökmdarı Fətəli şah Cənubi Qafqazı zəbt etmək fikrinə düşdü. Lakin bunun üçün Rusiya ilə münasibətləri qaydaya salmaq lazım idi. Bu məqsədlə Fətəli şah 1797-ci ildə özünün nümayəndəsi Ağa Mir Seyid Həsəni I Pavelin sarayına göndərdi. İran şahının məqsədini öyrəndikdən sonra I Pavel İran hökumətinə Cənubi Qafqaza olan hər cür iddiadan əl çəkməyi məsləhət gördü. Nümayəndəsinin Sankt-Peterburqdan qayıtmasını gözləməyən Fətəli şah Cənubi Qafqazın bütün hakim feodallarına fərman göndərərək onlardan itaət əlaməti olaraq girov və böyük məbləğdə pul tələb etdi. Rədd cavabını alan Fətəli şah öz qoşunlarına sərhədi keçməyi və feodal pərakəndəliyi hökm sürən Cənubi Qafqazı ələ keçirməyi əmr etdi.

Cənubi Qafqazı fəth etmək fikrindən daşınmayan Rusiya dövləti artıq hərbi əməliyyatın başlanması vaxtının çatdığını qət etdi. I Pavel

qoşunların Cənubi Qafqaza yeridilməsi haqqında əmr verdi. Rusiya dövlətinin tədbirlərindən xəbər tutan İran qoşunları təcili geri çəkildilər. Belə olduqda Rusiya dövləti də özünün Cənubi Qafqaza yürüşünü dayandırdı.

Sərbazlarının müasir texnika ilə silahlanmış Rusiya qoşunlarından qat-qat zəif olduğunu anlayan Fətəli şah ordusunun təşkilində yeniliklər aparmağa başladı. Döyüşçülərin təlimi üçün Avropa ölkələrindən, əsasən Fransadan hərbi mütəxəssislər dəvət edildi.

Beləliklə, XVIII əsrin sonu - XIX əsrin əvvəllərində Cənubi Qafqaz uğrunda birinci Rusiya-İran müharibəsinin başlanması üçün zəruri şərtlər meydana çıxdı.

NƏTİCƏ

Gözləmək olardı ki, yuxarıda sadalanan hadisələrdən sonra Azərbaycan xanlıqları bir mərkəz ətrafında birləşməyin zərurətini dərk edəcək, vahid dövlət yaradacaqlar. Lakin təəssüf ki, Şəkili Hacı Çələbi xanın, urmiyalı Fətəli xan Əfşarın, qubalı Fətəli xanın, qarabağlı İbrahimxəlil xanın dağınıq Azərbaycan torpaqlarını birləşdirmək sahəsindəki təşəbbüsləri uğursuzluqla nəticələndi. Bunu ilk növbədə hər bir feodalın torpaqların birləşdirilməsi prosesində öz şəxsi mənafeyini güdməsi, istehsal münasibətlərinin geridə qalması və məhsuldar qüvvələrin zəif inkişaf etməsi, ölkənin ayrı-ayrı hissələri arasında iqtisadi əlaqələrin zəifliyi ilə izah etmək olar. Bu baxımdan onu da qeyd etmək vacibdir ki, Azərbaycan torpaqlarının birləşdirilməsi sahəsində uğur qazanan hər hansı bir hakim, feodal digər xanların ciddi müqaviməti ilə qarşılaşırdı.

Rus qoşunlarının Azərbaycanda, Dərbənd istisna olmaqla, heç bir müqavimət görülmədən hərəkət etməsinə Ağa Məhəmməd xan biganə qala bilməzdi. Odur ki, İran hökmdarı öz adamlarını, o cümlədən qardaşı oğlu Əsgər xanı Azərbaycana- Şəki, Şamaxı və Gəncə xanlıqlarına göndərərək onların ruslar əleyhinə çıxmasını tələb etdi. Beləliklə, XVIII əsrin sonu - XIX əsrin əvvəllərində Cənubi Qafqaz uğrunda birinci Rusiya-İran müharibəsinin başlanması üçün zəruri şərtlər meydana çıxdı.

Rus qoşunları cənuba doğru hərəkət etdikləri vaxt Yekaterina general Qudoviçə sərəncam göndərərək ondan bütün Cənubi Qafqazı, habelə Xəzər dənizi sahillərini İran təcavüzündən qorumağı tələb etdi. Bu vaxt İran tərəfindən təhlükə sovuşdu. Ağa Məhəmməd şah Cənubi Azərbaycan xanlıqlarını tamamilə özünə tabe etməmiş şimala doğru hücumdan çəkindi. Lakin bunu Rusiya tərəfindən şimali Azərbaycanlılara "kömək" adlandırmaq olmazdı. Çar hökuməti hələ I Pyotrun vaxtından Rusiyanın müstəmləkəçilik siyasətini həyata keçirməyə can atırdı.